

Дымуу веңдер.

Дэлмуу ён усцяж Днепра і синяя вада пачарнела, уздулася, үзнялася грабенчыкмі гарәзнымі, пенинымі і кідала ў твар халоднамі, калючымі ля вятру пырекамі. Грабенчыкі раслі, разыходзіллі і ўжо буйный хвалі гойдаліся, наганалі адна адну, да лётма кідаючымі на човен зыбалі яго, кідаючи з боку ў бок, выбіваючи з рук пруткае висло. Трывожна шалахцелі вербалозы, хілячы зеңце да самай вады, засіляючи жоўтуу пену, што зблася ў клубкі ля абрывістых берагоу.

— Ну й замарыўся... Як ніколі... Не, відаць старасьць такі не из жарты, суне. Колісі, дык ні пачым—пахай сабе веңдер, віхура, якія-бы ні была хвала—висло ў руکі і айда. У самую паводку бышла, калі Днепро акіян-акіянам—так падасца ўшыркі, што таго берага не відаць—з мие што: туды й назад—здым вобмегам! Але-ж, відаць, даждю надзме, так і напаўзаючы хмары.

Лаўрэн выцягнуу човен і, усцёгши на сушэйшшае мейсца пад куст, перавярнуу яго, каб і ад ветра і ад дажджу—калі трапіць—заслона была. Расклаўши цяпельца, сцёг ватоўку, выкруціў, сушиць павесіў.

— То-ж як губка, вады тас напілася...

Дастаўши з кайстрачкі лусгу хлеба, шчапоцьку солі і цыбуліну, доўга сядзеву ля цяпла, вячерау. Старанна жаваў бяззубым ротам, націскаў дзёснамі салодкую скарынку і доўга ганяў яе з аднаго боку ў другі—пакуль не надалася яна. Піў ваду ля берага, чэрпаў далонямі. Піў, прымокваў і, напіўшыся, да выдершы рукавом рот, пагладзіў живот і ні то сабе, ні то цяплу, якое пырскала іскрамі—кружыліся яны ў зацішку за кустом і, пападаючы вышэй, зникалі раптам, гаснучы на вятру—усміхнуўся:

— Іш ты, як бубен...

р зрабіўся лагодным і ветлівым.
Із над човен, зняў, калі падсохла крыху, ватоўку і, накрым-
шы, прыслухаўся, як шугае і вызвиреца вецер, як ша-
хвалі асокі, як падкрадаеца вецер да цяпельца і сіпін-
но макраватымі галавешкамі, пускае дым клубкамі. Пры-
ся і эадрэміў. Бачыў сны салодкія. Нібы царква вот месчан-
ўзнилася высока, высока, аж над самыя воблакі макаўкі
і—і калі-б то пазалаці, спытаць, яны-ж аблупленыя,
я, дзе ты тую фарбу расназнаеш.. А сам ён на званіца
у званы б'е. І званы сирэбранныя, так і залівающа, бум-
да дзілінкаюць. І ўзяўся Лаўрэн за самы вілікі звон, за-
ляжкае, нерухавае. Ледзы-ледзы раскачаў, да як бомкне,
удзіць—толькі іскры пасыплююцца, да відаць—ад той сілы
і паліцеў спотырч *Лаўрэн з высокай званіцы*. Ляцішь, ля-
аж духі захлынаюцца. Потым як рэзнецца, аж іскры
ды мокра вот над сабой. Няўжо разбіўся?
адзёр вочы.

Каб-жя цябе немарак, то ж виразеца немаведама што...
ў перакулены човен. Відаць, ад ветру як валіўся човен,
па патыліцы лузнуў. І ўвесь Лаўрэн быў макрусынкі. Ліу-
с як з вядра, бліскецелі маланкі ў цемрадзі ды гром рас-
ся, і здавалася—раскальвеца неба напалам, вось, вось
на цябе, рассыпецца каменіямі стопудовымі. Цяпнуў ру-
зд сябе—вада. Устаў, ступіў ад куста—аж войкнуў—вада-
іена.

Гладзі ты, як вады прыбавілася, вот і паспаў-бы, ішча-
ў-бы самоў лавіць...

опаючы ботамі па вадзе, усцягнуў човен на самы ўзгорак.
пад яго, каб дождж перачакаць, цяпло раскласці, пера-
ца. Вада прыбывала ўсё болей і болей. Шархаціць па
як гадзюка тая падбіраеца. Але дождж ёсіх, апаў вецер.
Ліну хмар вылужнуўся месячык, у вадзе выкупаўся, паки-
ў разбухлым Дніпры празрысты і трымтывы свой след,
зірнуў на след гэты Лаўрэн, адчуў, як захалодзала адразу
ды палезла знецікі шапка ўгору. У месячным бляску, у
тых кроках ад Лаўрэна чалавек ляжаў. Ляжаў на вадзе,
ўшыся рукавом за куст, ды ўзіраўся мокрым пачарнелым
ў далёкі месік за хмарамі. Чалавек ляжаў, раскінуўшы
ногі, тримаючы нешта ў аднай руцэ. Яго ногі таміху ва-

рушиліся—то гойдалі іх усціхляя хвалі, струмені каламутнай дажджавой вады. Прыіснуўшы далонь да грудзей, дзе моцна тахкала сэрца, наблізіўся да незнаймца Лаўрэн, шапку зняў, перажагнуўся. Зазіруў у халодны мокры твар.

— Даруй, божа, душэ яго.. Затои небарака, дні са тры ў вадзе мусіцы, бач ик счарнеў...

І разгледзеўшы войкнуў:

— Божа-ж мой... Да гэта-ж Лявон, відаць. Ражок. Так і ёсьць: і штаны яго, і камізэлька вунь тая... Вось ён дзе небарака духі аддаў, трэці дзень чалавека шукаюць...

І адразу-ж скамяніўся.

— Вот табе й раз, набыў сабе клопату. Хадзі ціпер па начальству... Шчэ па прыставах цябе паганяюць,—адкуль мерцвяка здабыў...

І, узяўшы дручок, асцярожна і ціха пачаў аштурхоўваць набрынялае вадой цела ад куста. Вот падхапіла яго вада і яно заплыло, загойдалася на ціхіх хвалях, не перастаючи ўзірацца ў далёкі месец. А вось і за след гэты месікавы заплыло, не відаць ужо болей.

Лаўрэн яшчэ раз перажагнуўся, прашаптаў:

— Ты ужо не крыўдуй, братка Лявон. Не з рукі нам... Чалавек ты, здаецца, і пішто, ціхі, можна сказаць, чалавек... Да бач-жа, доля такая, дзе толькі собіла... Плыўі, галубок, плыўі... Знойдзеш дзе-небудзь і дамавіну. А нам—суседзям тваім—не з рукі... Бо смерць твая без крыжа была, пялюдская, браце, смерць...

А сам, спяшаючыся,—забыўся нават на газы пляшку—сцягнуў човен на ваду і патыкнуў хуцепінка да берага, каб не чакаючы раніцы ісці дахаты і абсушицы. Ды й не толькі абсушицы. Нікавата тут ціпер... Плыў і азіраўся назад, налягаючы на вёрткае і склізготнае ад вады вясло.

2

Прынесла вады вядро ў хату, пляскала конаўкай на рукі над цэбрам у мыцельніку, умывала твар, шыю. Скрозь ваконную шыбку ўпаўзала сонца і яшчэ халоднае, ранішніе—толькі, толькі амылася росамі—лавілася ў рукі і, высклізло з іх, паўзо на сцены, на печ, на пярэбарку. І калі траплялі на сонца кроплі вады з пад пальцаў,—талы срэбрам жывым цурчэлі ўніз у цэбар, паўз цэбар, на засмечаную падлогу.

— Да цішэй ты... Няма, каб падлогу падцерці, а ліць—з вас кожны не промах...—бухцела матка ад печы, старая Козіха, завіхаючыся ля чыгуноў. І завіхання таго было—чыгунок бульбі паранай да вады чыгун—цялушки той қарослівай на пойла. Не столькі завіхалася, колькі форсус таго бабскага, звычая векавенага:

— Як-же, у печы паліла... усё рание...

Таццяна зняла зрэбны рушнік і адразу-ж грыб закапыала: каб-же хоць мясцінчика тая сухая, увесь мокры... Назіраючы, касавурыла вока матка да цадзіла скрозь зубы.

— А ты не капылься дужа—не вытчана... Матчыны рушнікі праціраецце, матчын то клопат быў. А каб самім спрасіці ды выткаць там,—дышкі вас на тое нямашіака. Толькі вот і ведаене брынды-дрынды правіць, галёкаць, як тыя кабылы стаенныя, в. сялу. Няма на вас управіцеля:

— Ціху ты, разышлася, як малатарня тая мілаўская...

Расчосвала валасы, косы заплятала. Трымаючы ў зубах грабешок, высока ўзімала рукі і напружваюцца твар тады, чырвоным рабіўся, ды патрэсквалі зачаткі тыя ніцянія ад гузікаў на кофтачцы. Уся кофтачка лезда ўгору і выдузаўся тады з-пад яе белы кужаль сарочкі. Украдкі пазірала матка, дачкой любавалася.

«Выгадавала вось, каб усім-же добрым людзям так. Не дзеўка—агонь. На развод-бы такіх... Каб-же да ёй убёры тыя, паабівалі-б сваты парогі». А ўголас:—Нешта ты ўжо чапурышся зэнадта?

— А ияўжо-ж мне ў святы дзень памялом тым па вуліцах пыл шураваць?

Матка не знашлася чым адказаць, выцягла чыгун з вадой ды, крэчучы, пачала яго з загнетка сымашь, укруціўши анучаю.

— Мо’-б ты ўкусіць чаго дала?

— Ды што ты ачмурэла, мая дзеванька, ішто? Вось-же пасля абедні ѹ папалудніум ужо... Воч не паспела працерці ды ѹ за едала ўжо... Ні села, ні пала, як той казаў, дай баба, сала...

Бразгнуўшы клямкай падалася Таццяна на вуліцу.

Шлі па ёй бабы, мужчыны, таўклася малеча. Шлі купкамі, шлі адзінотаю. Хто з вёсак суседніх—тыя прыяжджалі коньмі, рушылі на базар, распрагалі там коняй. Ці заліжджалі на двары да свяякоў, да сватоў. І адсюль ужо рушылі да царквы.

Не даходзічы колькі да цвінтара, старасту абагнама. Той шоў паномі і новым юхтовым чабаты яго рыпелі паважна і сур'езна і пругка ступалі на зямлю. Чорны пінжак цунка аблігаў шырокія плечы, акуратна прыгладжаная барада хавала пад сабой чистую—толькі, толькі з-над качалкі—сарочку. Шоў стараста і нібы ўгіналася зямля над яго важкаю хадою. І ўжо неяк не шоў да яго твара гэты сонечны зайчык, што скакаў гарэзаю на казырку новага чорнага картузу.

Дзяўчыну здубажыў. І азірнуўшыся, каб не было каго поблізу, поклісаў:

Слухай-ка... Пастой-ка, ты, як гэта яе... Таццяна.

— Чаго вам, пане-стараста?

— Ты вот ведаеш што? Ты ўжо у мене глядзі, дзеўка...

— На каго гэта глядзець?

— Іш ты яе, прыкідаецца дурніцай той... Пра Банадыся кажу... Каб і ў думках тваіх, а ні на волас, ні на каліва... Хланца каб гэта змушчаць...—І ўжо зусім сурова:—Глядзі...

— А паглядзі ты ўжо, дзядзька, жонцы сваёй... здыхлі сваёй...

— Ах, каб-жа...—і толькі рот разявіў і сцяў: каму ахвотна на вуліцы ды перад добрымі людзьмі з такой вот гадаўкай звязацца. Пачне выскалянца і рад не будзець. Так аддыбучыць—пачыраванееш. Набраўшыся паважнага выгляда, рушыў далей.

Поймы цвіятар народу біму. І mestачковымя тут, і з вёсак суседніх. Але больш за ўсё хусткі дзявочыя, ды жаночыя крутні—паменшала гэтага народу мужчынскага, валікі на яго звод пашоў. У царкве правілі аж трим папы. Свой да суседні змаршакаваты, з касіцай аблезлай, рудзеныкай. Рызы тыя на ім, як на штаке-дінцы лунаюць, нібы водзяць папа ў бакі. І ўвесь поп, як тая морквіца лежанаі, на паграбніцы зялляя.

— Уга, наш поп гэтага паб'е, дальбог паб'е. Наш гэта як пачне яго імператарскому вялічству крыць, дык аж з кумпала штукатурка сыплецца, панікадзіла звініць. А то што: оспадзі, а сам таўчэцца як непрыкаянны і голас той як пшык карыны...

Трэці поп—той другі... Сівая барада, такія-ж косы, ды нос гарбулінай. А вочы—зірне і адразу рукі на лоб просяцца, а дзязоцкія шэпты, як касой зрэжа.

— Суровы, відаць, пои, бачыш, буркалы выставіў. І гласніз, відаць, нічога. І гладкі, гэты можа й нашага пабіць, хоць і не такі гладкі.

На клірасе дзяю пеў. Сухі, як тая трэска, ён выгінаўся ўсюю, над дзяўчатамі камандаваў і над сухарукім Яўхімам. Той старайся, закатваў як пад самы лоб вочы, нібы хацеў перакрычаць усіх—аж поцекі шлі па лысіне. І калі задужа захапляўся Яўхім, тады торгаў яго дзяк неўзаметку за пусты рукаў, да сіней на пуха: «Цішай ты, ужо эвангелле началося». Яўхім візвати азіраўся, ды ўнурывашыся долу, піchykaў знеціку дзяўчат каторым. Другая круцілася, як на патэльні, агрывалася:

— Ціху ты, крывы... Вот заўважа пои, ужо дасць тады ён табе рады.

Час-ад-часу выходзіў з алтара Лаўрэн і паважна падносіў кадзіла папу. Падносіў, хрысціўся, зноў прымаў кадзіла і так-жэ важна і ўрачыста шоў раздуваць яго ў алтар. Рабіў усё спаквала, не спяшаючыся, нібы ёнію распальваў, ці снаны сушыши туды зносіў. Нават Цымбал Іван, стоячы ля правага кліраса, падцягваў з большага за Яўхімам—і той Лаўрэну пазайздросціў:

— Бэз ты гэта яго... І чалавек, можна-ж скказы, не абы які чалавек... Так сабе чалавек—хата там у іго ды ўслоўнікі,— а тут-жэ як выступае... Не раўнуючы як архірэй, калі гэта з кадзілом во... От-жэ-ж Лаўрэн...

Тут-жэ надалёчка, калі самага бадан знаходзіў на самым відным месцы прыстаў. Друзы ўжо чалавек, ён падцягваўся і стаяў па-вайсковому, не азіраўся, толькі хмурыў твар, маршчыніў і без таго маршчакаваў прысядзісты лоб. Калі хрысціўся, ён паважна скіляў галаву і хуценька «ліній гузікі», як скказаў на клірасе дзяўчатам Яўхім, пазіраючы потайкі на бліскучы начальніцкі мундзір. Калі становіліся на калені, прыстаў таксама ўклончыў на адну ногу, і стаяўным поплеч пры воўнай выпраўцы mestachkovы ўраднік торанка змахнуў хустачкай пыл на тым мейсцы, дзе павінна была апусціцца начальніцкая штаніна. Ды сам таксама становіўся з боку на адно калено ды прыглядаўся, як трэба хрысціца па-начальніцку, каб гэта ў бога не пакрыўдзіць і каб гэта па-панску было. І каб разам з тым прасачыць, калі-ж скончыць эвангелле чытаць, каб пасніець дапамагчы начальніку пад лакаток падніцца. Мужыкі стараніліся, каб, крыі божа, не ўчапіць світкай за блішчастыя гузікі. Толькі ма-

леча галапупая каторая, высунуўшыся наперад і павярнуўшыся задам да святога прастола, узіралася ў самы рот начальніцкі, разявіўши рты захаплялася, гузікамі, ды ўсякімі гэтымі брынзолкамі, што на грудзях. Начальнік яшчэ больш маршчыніў лоб. Сыкалі мужыкі, адводзілі каторых, тузаючи за рукаў, ды штурхай каторага.—каб неўзаметку—ножнамі па штанах ураднік.

З левага боку бабы стаялі. Адны стаялі ўнурывашыся і падцягнуўшы сухія наблеклыя вусны, узіраючыся туды, дзе грала сонца пазалотаю алтара, адкуль расплываліся блакітныя клубы салодкага дыма, адкуль чашу поп выносіў, дзе адчыняліся і зачыняліся залатыя палавінкі дзвірэй з чырвонай заслонай. Старэйшыя варушылі вуснамі і ў шэнтах тых ўсё больш багародзіца была, дзева тая прачистая, мацер божыя. Каторая, дзе памніней, між сабой шэнты вялі: пра трубкі палатна, пра ўтоку, пра бёрды, пра паганага мужыка, пра залатуху туую, што скурчыла дзіцё зусім.

— А ты, мая ягадка, да капліцы сёння, няхай святой вады паспытае, ды да вобраза яго прыкладзі...

А дзяўкі... Тым што. Тыя прыглядадліся да карунак, да сукна новых, да новых хустак, да хлапцовых сарочак, што відаць от направа. Кали вобраза багародзіцы стаяць каторыя бабы—усё больш старыя—і адбіваюць, прыклечышы, паклоны. Тут-жэ жонка Лівонава. Засмяглія вусны горача шэнчуць нешта і нічога не бача яна—ні баб, ні мужыкоў, ні рызы бліскучай, паноўской. Толькі божая мацер стаіць перад тварам, то ўсміхаецца з-пад венчыка свайго, то сурова глядзіць, нібы папрокамі кідае, засуджае грахі. І торапка хрысціца кабета, ханаецца, каб-же вычаліць долю сваю, бесталанную. Млеюць калені, адвісае на іх мягкім цяжарами нирухомы жывот. Цяжка богамацеры паклон адбіць, але грэх устань, грэх пакрыўдзіць яе, багародзіцу. Маўчаць бабы, што поплеч. Забываюцца пра віты і трубкі. Ды позіркам абмияюшыся—маўклівым—ківаюць галовамі сумнымі.

— Да чужой раны рукі не прыкладзі...

А вот і абедні скончылася. Дае крыжа цалаваць поп. Першым падыходзіць прыстаў. Поп вітае са святам яго, просфару дае. Прыйстаў адыходзіць у бок, з хвіліну народ азірае, нібы хоча сказаць:

— А ну, каторая там... дазваляю... да-а-зваляю...

Ураднік бокам становіцца, рукой камандуе:

— А ну, маўляў, падайся ў бок, разыйдзіся...

У царкве ўжо пратасеі звініць, то выходзяць на цвінтар, каб хрэсным ходам на капліцу рушыць, на крыніцу тую святую. Першым становіцца стараста. Ён нісе запрыстольны крыж. За ім з ліхтарыкамі—шкляная царкоўка на свечы—Цыбал выходзіць. Дзяржална тое ад ліхтарыка тримае асцярожна, нібы не дрэўка тое, а шклянка кволая, хрусткал. Дзіва то—рукі ў Івана чырвоныя, каляныя, скура на іх лупіцца. Цыбал у белай світцы, у намазаных дзёгцем чабатах, якія ставіць ён, касалапячы па мядзвежаму.

— Ідзець, як жаба плывець,—жартуюць дзеўкі.

— То-ж скнарыцца, не можа другіх чабатоў прыдбаць...—думае стараста, пазіраючы на Цыбала, покуль рушаць у ход.

Галава ў Цыбала блішчыць, кароўм маслам намазана. І паварачваецца яна ў бакі, шчэлкі-вочы з-пад ілба на народ пазіраюць, надаюць павагі сабе. На самай макушцы саломінка, колас іржаны—ад шапкі відаць. Тапырыцца. Малы падекочыў.

— Дзядзька, саломіна.

— Ідзі ты, шкина-а-арадзь...—не ведаючы што к чаму і надзымуўшыся рушыў.

За пратасеямі дзяўкі вобраз нясуць, расквечаны цвятамі, істужкамі, зелянінай. Цепляцца перад вобразам свечы, не гаснуць у ціхім паветры. І пярэдняя з дзяўчат Таццяна Козішка. Нават сілюону ў Хвадэс:

— Каб на цябес чэмер... То-ж пранайдоха... Дзе людзі, там і яна вапрэцца...

Каб то стаялі, абавязкова пашоў-бы і прагнаў, хіба то няма другіх сямей, а то з такой-же хаты: усё сило байструкамі закідалі... Ды нязручна цяпер, ці-ж ты будзеш спыняцца ды ход нарушыць. Да капліцы вирсты тры—чатыры. І ўсе яны людам поўніцца. Плаўна рушаць папы, віеща нітачкай ценкай дым з кадзілаў, чыкільгае Яўхім за дзякам, заліваюцца дзяўчата галасамі звонкімі, крышталёвымі. А за імі народ увесе рушыць. Старыя адсталі крыху, пазадзе засталіся. Маладыя наперадзе. Схіліўшы калены, мінашкі ход сустракаюць. Поп бласлаўляе іх, дае крыж цалаваць. Пачынаюць малебства. Ваду свецяць.

І да позняга вечара гудзіць народ навакол. На паляне, па лісце гуляе моладзь, карагоды водзіць, на ўсе галасы рэжа гар-

мось. А старыя бабкі, кабеты паўзуць і паўзуць, цалуюць вобраз, нагінаюцца з пляшкамі над калодзежам за святой іадой, каб нусны змачыць, з сабой узяць, насвяціць хату, хлеб, баразну першую над азіміну. Другія, калекі, сухія, здыхлявія, хударльвія праціралі вони над святой іадой, спаласкалі ёй скарэжаныя рукі, скрученыя нальцы, абмывалі струні з шчок, прымывалі парзланыя вушы. І звонка знякалі медзякі ў пазеленелыя скарбёнкі, ды бабм клалі да побраза кавалкі кужала, жмені кудзелі, воск, вешалі рушнікі. За парадкам сачыў Лаўрэн і манашки, што стаялі, сашчарэніўши рукі і сциўшы нуснич, як на прычасце, шапацелі малітвы.

А на базары ў мястэчку гудзе кірмані. Соўдающа з аброцямі рухманыя цыгана, да зубоў, да хвастоў коіскіх прыгляджаюцца, цануюцца. Маладзіцы і дзяўкі прыцэльваюцца да краініны, на палец баруць—ці паравецца то, ці цупкае, слініць—ці ліньючае. Примерваюць на пірэднікі, выглядаюць хусткі. Старэйшыя—па гладышах, па місках, па начоўках новых, асінавых, па тых дзежачках ліпавых, каб масла збіраць, сырь складаць. Мужчыны—тыя па вобаду больш, па гужах, хамутах, па новаму панараду ѹцы па коіках. А там пірагі свежыя, абаранкі, семачкі, гарбузікі, кірмашовікі, пернікі. Весь куніў дзядзька з маладзіцою пірага хунт, да крамы падыходзяць, абыходзяць, селядоўкі пустыні, што з крамы выстаўлены.

— Колькі то лёку таго, Мар'я, а мо' й перакусім трохі?

Мачаюць пірагом у дзежку і ядзяць, аблізываюцца.—«Вот толькі салона задужа...».

— Ля-а-асунчык ты, відаць, Змітрок.—вітае дзядзьку старая лавашніца Роха.

— Аи-э-ж... Смак—лепш не знайдзеш.

— Нешта ты не заходзіш вот да мяне, абыходзіш, пяйначай... А тараны ў мяне. Дай, божа, кожнаму мену тараны такія... Кожны таран на падбор, аднаго ў гаршчок і хопіць уга... Не таран, а князь...

— Ды яно, пане-Роха, і не шкодзіла-б узяць з пару хунтэў якіх. Толькі-ж ты ўжо задужа цануешся.

— Калі гэта? Хто гэта табе сказаў? Дык вот-жа заходзь, сваім вокам пабачыш... Ну, а як твае дзеци? Чаму гэта свякрухі не відаць?

Чаго толькі не ведае Роха? Акрамя сваіх тараноў—увесь свет.

Тут-жা гудуць гармоні, бубны бубняць, сляпы «Лазара» выводзіць. Стаяць навакол яго бабы, узіраюцца моўкі ў бельмы ды зрэдку каторая ўздыхне, грош або абаранку ў шапку кінене. Кіне і адыйдзе, да паліванага гладыша прыцэніца, да сама-прадкі. Віхарам носяцца галапупыя, бясштаннія—ім то раскоша: бо-о-жачка, чаго, чаго ні настаўлена, ні накладзена; і гармонікі, і свісцёлкі, і цукеркі з залатымі кутасамі. А яець тых за пазухай усяго тры, і адно, відаць, поклад...

Хоцы закрыты даўно манаполькі, але спрабуюць ужо дзядзькі каторыя на карачках поўзаць, другія цалуюцца і, слонявячы адзін другому насы, памінаюць старую дружбу, старыя крыўды. Памянуць крыўды—дружба напад.

— Чаму-ж гэта ты, га... за-а... нос укусіў мяне?.. Я цябе пацалаааць, як добрага чалавека, а ты мяне за нос уцэліў... Чаму-ж гэта?..

І, ўзняўшы кулак, наступае дзядзька і, спатыкнуўшыся ляціць потырч у конскія каўшохі. Ляжыць і галосіць.

— Дык чаму-ж ты гэта, гад, у нос мяне ўцэліў?...

Быводзе парадак ураднік.

— А чу, каторыя, разыайдзіса!

У яго сягоння «завозна». Толькі ё бачыш, як пашёг каторага на буксіры. Праўда, зрэдку каторага да ўрадніцкай дацягне. Затое кішэні ўраднікава весела звініць медзякамі і грыўнямі, да быўшалыя людзі, пасміхаючыся ў вусы, кажуць адзін другому:

— Навудзіў ужо не йначай...—і даюць ход удалому рыбалку.

3

А падвечар усё містэчка гуляе. Як-жа, прыстол—свята раз у гаду бывае. У Мялава поўна хата людзей—три сталы ссунуты адзін да другога. Ужо госці каторыя на палаці заваліліся, другія ў сенцах, трэція на двары, пад бярозамі. Свяцтва ўсё, свае, мялаўскае, не людзі—кражыкі грабовыя, прыціскучыя. І ўраднік тут, і Цыбал Іван. Цыбал п'е з асцярогаю і, выпіўши, доўга моршчыцца і твар яго на печаную дулю робіцца.

— То-ж гаркацінне, даруй божа...

Хвядос гутарку з ім заводіць:

— Сват Івáн.

— А чаму-б гэта яно да й сват?

— А чаму-б, пане Іване, не быць нам ёватамі? Маеш дзеўчыну ты?

— Да яно, пане Хвядос, канечне... Гэта яно сапра-а-ўды так.. Маю дзеўчыну, нечага бoga гнявіць...

— А ў мене сын Банадысь, ходзіць вось, разбязуліў толькі.

— Да яно і сапраўды гэта.. Сын-жа ў цябе Банадысь. Разбязуліў от кажаш.

— Так, пане Іване, дык мо' й пажэнім іх?

— Пра каго гэ-э-та ты?

— Дай рады з ім.. Да пра Банадыся вось, Банадыся майго і Макрыду тваю. Давай вот пажэнім іх.

— А ка-а-б іх сухая доля пажаніла. Цяпер жа-а, браце Хвядосе, каб жаніць там, ці замуж от аддаць, ды-ы-к-жа прошыму тых грошай трэба патраціць.. Ды-ы ізою-жэ вялікі то звод у гаспадарцы.. Каб то сказаў, у прымакі ўзяць, дык яно-б яшчэ сю-у-ды-туды...—і Цыбал разводзіць жылаватымі рукамі, чапляючы за пляшку, якая ляціць на падлогу.

— О-о-т-жэ бачыш, Хвядосе, прыстол той—свята, можна сказаць, і то от згу-у-ба табе ў гаспадарцы. А каб-жэ то сказаў да аж-а-ніць от каторага. Крый-жа то, божа, колькі таго ўрону

— Дык будам ёватамі, Іване?

— А чаму не... Бо-о ўжо як-небудзь падумаць трэба, абмеркаваць, бачыш.. Яно-о ко-о-жную справу, дык прымераць трэба раней, на во-о-ка прыкінуць, каб яно гэта я-я-мчэй было, выходзіла каб яно гэтай лепей...

— Ну й корч, ты яго не перакулюш...—думае Хвядос і вypівае з будучым ёватам па чарцы.

4

Ля самай капліцы спаткаліся, калі адхлынуў народ крыху. Стаяла ля самага зруба, нават не паслухалася сястры Аўдакі, калі тая дахаты гиала. Усё прыглядалася да народу, постаці знаёмай шукала. і калі зауважыла, войкнула ціхенька, забожжала, кінулася было наперад, але, засароміўшыся рухаў сваіх,—народ-жэ глядзіць—спынілася, чырвоная, узрущенная. Вот ідуць. Здалёк відаць зялёная шапка Андрэява. Ды з ім ідзе вот. Брат-жэ то. Не змяніўся за два гады, хіба загэрэў больш, з твара чорны. і калі ўжо блізка былі, не сцярпела, кінулася подбегам, за шыю скапіла і, расцалаваўшыся, зазірнула ў вочы

Напрэявы,—а як-ж ён выглядзіць, і што то ў яго на твары ўсмешка такая, ні то сур'ёзны, ні то кепікі строіць брат. І раптам цёпла стала, нібы сонцам вясенінім прыгрэла твар, палыхнула цяпльній той, прылашчыла. Які-ж ён добры.

— І падрасла-ж ты, Мартачка, глядзі, як выцягнулася, не пазнаць. Нявеста ўжо, можна сказаць.

Засаромілася, вінавата зірнула на Андрэя. А яму што— стаіць вот да выскаклюющца на сонцы канапаціны тыя, ды прайдошныя вочы, дураслівия, смехам маўклівым поўняцца. Яшчэ хвіліна, і пырсне смех, вот-же насміхач.

Сястра Аўдакія аж зблелала, зауважыўши Марту ў такой кумпаніі. Калі цалаваліся, аж духі ў яе зацяліся, у ваччу пачарнела. «Што вычварае перад прынадзевай...» Трушком, трушком, як тая мышына гумённая, падбегла. Спынілася, засопілася, твар скабабочыла—свяціла то сонца да прости ў вочы—і начала языком мяньціць. Дзе ты яе—Марту—кранеш, калі стаіць вот двое—адзін усміхненца, другі вырачыў вочы, дзівіцца на яе. За валоссе-б гэтую Марту грахаводніцу ды ў хату, ды ў камору, ды рушніком мокрым па мейсцу таму голаму—пашлі-б то пісягі чырвоныя, чырвоныя ды па беламу. Але-ж не кранеш.

— Бо-о-жачка-ж ты мой, што-ж гэта ты тут вырабляеш. Над мейсцам святим здзекуешся. Пашла, грахаводніца, у хату. Баб хоць ідзі прымі, пакуль я тут упраўлююся. Езі, на шыю ўжо вешаецца... І калі-б то было, прасці, божа...

Марта кранулася з месца, але тут-же й спынілася. Вочы долу апусціла. І відаць было, як палымніеюць шчокі яе да белымі плямамі пакрываюцца.

— Брат вот мой... Вот што...—і замеўчала.

Тая прыглядзалаася скасавураным вокам, ablізываючи сухія вусны, жуючи імі. Мармытнула пад нос:

— Задужа нешта ў цябе братоў?

— Адзін у мяне брат...—і гатова была ўжо Марта расплакацца. І сама не ведала, чаму гэтак сцісла горла, апаліла балоча грудзі. Ды Андрэй вот стаіць і Напрэй поплеч—і кожнага-ж сорамна. Адзін-ж брат, другі-ж...

— Кінь ты, Марта, да гэтае,—падумаў,—да перачніцы гэтай прыслушацца...

Тая вызверылазя:—Пастой-жа, вот як скажу сінцу Панфлу, ён то цябе ўжо навучыць...

— А пашла ўжо ты, да разам з айцом сваім, ды к манаху...

Сказаў гэта задужа ўжо сур'ёзна, не ўсміхнуўся нават, толькі напружыліся і ўсхадзіліся жалвакі на твары. Сказаў, як адсек, і адразу ж адышлася.

— Хто гэта?—запытаў здзіўлены Напрэй.

— Гаспадыня мая, манашка з капліцы.

— Ну, й ведзьма-ж, відаць. І як-жа ты жывеш з ёй?

— А вот такія й жыву. А куды-ж мне падзеца?

— Яно й сапраўды... І б'еца мусіць?

— Ну, а як-жа? Уга, каб не білася... Хіба-ж то можа...

Хадзілі ішчэ колькі па паляніне, гармоні слухалі. Андрэй той і ў скокі ўкінуўся, барыню адкалоў, ды зноў далучыўся да кумпаніі. Крыху правяла Марта.

— Дык ты хая-б часцей заглядаў. І ты, Андрэй...

— Да ўжо-ж.

Варочаліся позна. Маўчалі больш, бô неяк не гаварылася.

— Узяць-бы яе адсюль, Андрэй...

— Да я думаў аб гэтым. Толькі як-жа ты зробіш гэта. Каб парайца вось з кім. А мо' Іван Іванавіч штоб скажа, ён-жа чалавек наскі, бежанец, толькі губерні другой. А мо' і ён за чалідку-б узлӯ, няма-ж у яго гаспадыні ў хаце.

— А мо'...

Так-жа моўчкі разышліся па хатах. Напрэй да Цыбалавай, Андрэй да папоўскай, дзе на палаўніне айца Панфіла свіцілася ішчэ свято, ды скроў адчыненныя ў сад вокнам несліся гучныя галасы. То папы прыстол спраўлялі, пілі, рэзаліся ў прэферанса. Час-ад-часу айцец Панфіл даведваўся да пападдзі: за яйцамі, за салам, за сцёгнамі. Цяпер ён не выпрашваў, а рашуча наступаў, трасучы кулакамі. І пападдзя не адмаўляла — як-жа, прыстол, мае поп поўную рацыю. А не то, дык і саб'е на лапаць той — недашкрабак лазовы. Прыйніўшы дверы, корпалася па сковах сваіх і, накладаючи масла, усё старалася, каб-жа хужэйшага пакласці, ёлкага таго, прызяленіла што крыху. Прыйносіла, перадавала з сіпам:

— Давіся ўжо, ідал...

— Ну, ну, некалі мне гаварыць з табой...

З папамі гуляў і прыстаў, які спецыяльна на кірмаш прыехаў з воласці. Тут-же быў і Мацвей Юльевіч, завіхаўся з картамі

Моўчкі піў дзяк. Хапаючыся наліваў чарку, прыплюшчваў вока і адным махам апракідваў яе. Тады выпірала востра паросшае рудай шэрэцю адамава яблыка. І донам чаркі прыстукваў па ім, прыгаварваў усё адны і тыя-ж слова:

— ... і назвесялішася, акі праведніцы...

І айцец Нанфіл кожны раз моршчыўся і думаў:

«П'чица ты, сукін сын і разбойнік!».

За адны яйцы тыя на пасху спрачаўся дзяк да сёмага пота, чуць каробку ту ў не патоўк.

А прыстаў усё на палітыку налягаў. Друзы, спацелы, з тварам, падобным на кукіш—і на твары тым рудзенкія, як голкі тыя, ьусікі, пракураныя,—ён спрачаўся з Мацвеем Юльевічам, хто каго пераможка, ці Расія ці Нямеччына. Мацвей Юльевіч быў за Нямеччыну: культура там, тэхніка, шпрэхендэйч і іншае ўсякае. Гэта ўголас. А пра сябе: родны дзед быў з Нямеччыны, звекаваў у Расіі вінакурам. І хоць у Расіі звекаваў, але-ж пакінуў сцену і ўнуку успаміны аб родным горадзе, аб далёкай бацькаўнічыне. І хоць не бачыў яе Мацвей Юльевіч, але ўсё-ж паважаў і часта, вельмі часта пагардліва пазіраў на гэтых людзей, туташніх, адно званне, не людзі.

Прыстаў-жа сядзеў, як на голках, слінаю пырскаў праз талеркі.

— Калі-бі кто другі, а не вы, Мацвей Юльевіч, даўно-бі я яго арыштаваў за такія слова. За абразу, можна сказаць, мацеры нашай, радзімы, ад дзядоў і прадзедаў вялікай Русі, святымі летапісцамі ўслыленае.

— Хіба-ж я абражают? Прауду кажу.

— Прауда ваша бунтам пахне, Мацвей Юльевіч, устой падрывае—тут успомніў прыстаў колішнюю губернаторскую прамову.—Што-бі народ вам сказаў, калі-бі да яго да з словамі вашымі. Ён-бы вас на шматочки парваў...

— Няйначай, як у Піцеры хіба, чулі нябось...—зауважыў Мацвей Юльевіч.

— У Піцеры то другая справа... Крамольнікі... Змусціцелі народныя... А кажучы між намі, айцы, трывожны час перажывае Расія... У нас тут, можна сказаць, нішто, усёроўна, як гэта там у вас, у пісанні...

— Іменна, іменна: «благорастворение»...

— Вось, вось, якраз і меў я на ўме... А па гарадах чмуреа народ, заводы ходарам ходзяць. Нашаму брату ціпер не служба, пакута... І павінен і вам сказаць, што і ад вас вя-я-лікая дапамога патрэбна. Усе мы, можна сказаць, цару-бацюшку служым... Адгін мичом, другі—крыжам часным, словам *евангельскім*... А ўсё яно—адно да аднаго. Аднаму бізуна, шаблюкай ў зубы, другому—крыж у вусны, глядзі—і супакояцца...

Сівы поп, суровы, масцы разглядаючы, слова ўставіў:

— Правільна ўсё гэта вы, правільна. «Прыдзіце ка мне ўсе трудзяшчыя і абрэмлянёныя і из упакою вы...» Правільна, што і гаварыць.

— Ісціна правільна. Покиу хіба 'шчэ адзіную...—і дзяк асушиваў чаркі.

А рудзенкі попік, даўно захмілеўшы, ўсё скардзіўся на грызы:

— Вот-жа, панове, пра пакуты вы ўсё... А мне да чаго хваробы гэтая дапякаюць, німа табе спакою ні днём, ні ўначы. Часамі хрысціць прывізуць, ці паклінуць сабораваць каго, а тут як запічэ, як запічэ—иу, дай ты рады, ледзь дыхаеш. Качаешся па зямлі, як сабака той недабіты...

— Дзе-ж гэта собіла вам?

— Ды не дужа й прамудрасці тут вялікія. Парабак у мяне. Хланец яшчэ малады, ды дужа-ж не гаспадарлівы, не рахман. Калі не зробіш сам, ці не скажаш яму, дык і будзе стаяць. Дык вот купіў калуня я. Добры калунок. І абушок як след. І не коле, а лузгае проста. Пакладзі гэта цюльпашачку, кібы сама ў пакалолася. Ну, даў яму калунок той. Глядзі,—кажу,—не збэсай... Ды дзе ты з ім. Намервае, каб паленам якім і даўбешкай той па збушку бесьці,—бач, напалася яму палена сукаватое. І бэсae, і лае. А ці десуга яно распляскаць так, абушок распляскаць. Ну, я да яго. Адыдзі,—кажу,—д'ябал. Да сам за калунок, за цюльпах той, здаровая такая плашка грабовая, ды толькі сукі на ёй. Важджаўся я, важджаўся з ёй—усе духі высліў. А назаўтрае і пачалося. Ох жа-ж пячэ як...

Моршчыцца марковінка тая, да рука барадаўчатая з жаўцавымі плямінамі за жывот хапаецца.

— Найничай памерці давядзеца...

— А вы, айцец, чараку яшчэ, яно й пацяплее...

— Ды ўжо-ж... Найничай.

Прапелі пеўні ўжо. Даўно й пулька пакінута. Ды дзе ты павядзеш яе, калі галовы не служаць. Мацвей Юльевіч над айцом Панфілам пасмейваецца.

— Жывеце вы, айцец Панфіл, ну проста пустэльнікам. Хоць-бы на вашу матушку зірнуць.

— Няхай на яе ўжо д'ябал зірне на страшным судзе, а мо' ў пекле будзе лягчэй...

— Чаму-ж?

— Ат... Не бачылі выжлы той...

А калі зусім языкі пазвязвала, рушылі на вуліцу дзявок лавіць. Толькі морквінка засталася тая, рудзейкай. На двары пад яблыній качалася, войкала, да ўпіралася нагамі ў яблыню—зжяблыкі сыпаліся. Узіралася пападдзя ў акно, енчыла ціха:

— Усе то летаўкі папсue, божа-ж мой...

Убралася ў рызё і рушыла ў сенцы да Андрэя, будзіла голасна:

— Андрэйка, саколік мой... Ідзі ты хая, ды адцягні яго ад яблыкі, пад плот хіба куды, ці пад хлеў...

— Каго гэтат?

— Да папа-ж гэтага...

— А йдзіце вы самі з напом ваших...

— Ды не мой поп, а той...

— Адзін чорт...

— Вот ужо/прыпякуць табе калі чэрці язык, прыпякуць жалезам...

— Адчапіццеся—спаць хочу.

А кампанія рушыла па вуліцы. Чаплялася за платы, сігала з боку ў бок, падстаўляючы ілбы пад штакецины, пад вакяніцы. перагнуўшыся праз плот аблягчаўся каторы на буракі, на капусту. На Козішкін двор узваліліся, балазе без варот ён, без хвортак. У хату ўпаўзлі.

— А ну, дзе гэта дзяўкі тыя?

Стара на печы завазілася—цижка маслакі старыя ад цаглін аддзіраць. Запаліла сярнічку і, зауважыўши гузікі, палицела по-тырч з печы, да хуценька ў сенцы, на двор, каб-жа хутчэй да істопкі—дабро ратаваць, бусла таго цэлага, што пра запас. З-за пярэбаркі Таццяна рушыла. У поцемку схапіў яе прыстаў, ды адразу-ж адскочыў, лузнуўшыся патыліцай аб улон. А сёстры, што за пярэбаркай, спрасонку гвалт узнялі:

— Ратуйце, рэжуць!

Ураднік, які ад Мялавых варочаўся і шоў, ледзь перастаўляючы ногі, пачуўшы «беспарадак», адразу ж набраўся на чальніцкаға спрыту, кінуўся ў хату.

— А ну, каторыя, разыйдзіся,—і спаймаў кагосці ўпоцемку.—«Няйначай кабета, кудлы тыя развесіла».

Пышырнула сярнічка. То прыстаў шукаў дзверы. Ураднік як зірнуў, так і самлеў. Тры крокі назад—палацеў тут потырч айцец Панфіл—ды, ляснуўшыся плячом аб паліцу, утароплена, голасна:

— Рад стараца, ваша благароддзе.

— А-а... гэта ты... боўдзіла?..

— Так точна, ваша бдзіз...

— Ідзі ўжо, ёлуб...—працвярэзіўшыся крыху грымнуў прыстаў, шукаючы дзвёры. За ім пасунуліся і айцы, і Мацвей Юльевич, пачэсваючы хто хрыбет, хто рабрыну.

— То-ж шкнарадзь, як саўдане, няйначай беклажкаю, ды пад самае дыхала, і руکі тыя як-бы не дзяючыя...

— Та-а-ак...—мычэла пад нос кампанія, ацвярэзіўшыся такі ці ад спаткання з ураднікам, ці то ад качалкі.

Раніцой прыстаў прыклейваў пад вокам пластыр, каб прыкрыць вялікага гуза сіняга.

Апахмеляліся.

5

Напіўся дзесьці і Жаранок і длыпаў дахаты па вуліцы. Яшчэ ў сенцах доўга шыяпарыў па кутах, нік не мог да клямкі добрацца, лаяўся. Жонка сухарлявая, вечна маўклівая—нібы без гласа жанчына, скапіла з палаціяў дзяўчыннак наўлонне ды як мага за дзвёры. Паспрабуй ты тут, пазмагайся з ім. Лепш ужо там на агародах, ці на прыгуменні раніцы перачакаць, ад граха далей.

А Хведар, усунуўшыся ў хату, стаяў ля парога, пытаў грозна:

— А ну, падыйдзі?

І не чуючы адказа, дзівіўся—дзе-б яна залілася. Поркаўся на палацах, шураваў на каленцах ля стала, на лавах. І тады лаяўся... Лаяўся, гаварыў сам-на-сам, біў штакецінай па даўно павыбівных шыбах, шпурляў адзіны гаршчок аў печ.

— Дык выйдзі, кажу... У цябе я пытаю, ці не: хто гаспадар у маёй хаце, хто над ёй поўны правіцель? Маўчыш вот? Ну і наўчы сабе... А я не буду маўчаць... Не, не буду... я ўжо ім не папушчуся... Бачыш ты іх: «выпей ужо з намі, Хведар». Ласку,

падумаеш, чалавеку далі: «зыпей ты ўжо...» Сам я вып'ю. Захачу вот і вып'ю... Вазьму і ніхто мне не ўкажа, бо сам я сабе гаспадар, сам я сваёй хаце правіцель поўны. Захачу—паб'ю, захачу—нен... Ты вот стаіш печ, ды пасміхаешся... Пасмейся, пасмейся... Ты ў мяне пазнаеш ужо, прычакаешься, як над поўным гаспадаром ды кепікі строіць. Пры-ы-ча-каешься...

І раптам жаль агарнуў Хвёдара. За хатку тую жаль, за жонку жаль, за печ абіваную.

— Даруйце мне, ці я-ж вораг вам... За злосць маю даруйце, за чалавечую... І ў вераб'я злосць ёсь, а я-ж чалавек жывы...

Расплакаўся:

— Эх, ты, жытка мая, жытухна... І чаго-ж ты такая няясная... Хто ў сарочцы родзіцца, а ў цябе й хата дзіравая, печ шчарбатая, дзеци мурзатыя... Ды жонка... Але пачакай... Ты не глядзі на слёзы мае, выб'ю я табе астатнія га зуба... Далярбог выб'ю. Перад вобразам святым паклянуся...

Укленчыў у кутку, стукнуў ілбом аб падлогу. Плакаў нудным тым голасам, слязмі тымі, у якія не вераць.

— Гы-ы-ы... гы-ы-ы... жытка мая прапашчай...

Ад плача таго змарыўся і, лузнуўшыся пад улон, захрон. Шархацелі прусы за комінам, за комінам тым шчарбатым, аблезтым.

6

Шчэ не прачаломхаліся дзядзькі каторыя—віраваў у галовах хмель,—як стрывожылася слло, настараражылася стрэхамі саламянімі. Шуганула з канца ў канец: «Прызы... Яшчэ мабілізацыя...» Хадзілі соцкія па дварах, склікалі.

— Да каб хутка там, справы твая не чакаюць...

Стараста бляху надзеу і пасунуў да гáмазину, дзе сабіраліся сялом па справе якой. Паперу з воласці нёс, пералік, каму і што, і каб хутка да воласці з'явіцца: з харчой, з бялізной, пры поўнай амуніцыі той. І каб лыжка была і анучы ў спраўнасці. І ў канцы кара: калі не з'явіцца хто, у свой час не прыбудзе—будзе ён ворагам лютым, будзе здраднікам перад верай сваёй, царом і айчынай. І турма таму будзе, а катораму смерць.

Слухалі, да кары тae прыслухаліся, і бабы каторыя слязу пускалі, да ўсхліпвалі носам, ражком хусцінкі выціраючы вочы.

— Божа-ж ты мой, які грозны цар...

— А мо ён і на міласць пойдзе, калі даў-бы бог—вайну скончыў.

— Так ён цябе і паслухаў. Чакай.

А пад вечар гаманіла вуліца на ўсе галасы. Сыходзіліся прызыўнікі, усе хлопцы бязвусыя, без пары, без часу пад ружжо бяруць. Старэйшыя каторый, тым цішэй: накмуранныя неслі сундучкі свае—зілённыя, чырвоныя, бляхай абабітыя, з замкамі са звонам, з кайстрамі за плячмі. Ды поллеч жонкі йдуць, слязміныл прыбіваюць, гавораць, захліпаюцца, дзе-ж ты ўсё выскажаш.

— Цык ты ўжо, Іванька, сарочку кужэльную, каб не заношуваў задужа, ту ю вот, вышываную.

— Ціху табе, якія тут сарочки. Глядзі каня пільнуй, да ў кініках усе палоскі адсей, каб-жа, крыі божа, не задлавела зямлю...

— А мой-жа ты Іва-а-а-нечка...

— Ды кінь-жа ты душу маю дратаваць, вые як па нябожыку... То-ж дурасць...

— А мой-жа ты, да-ра-а-а-жэ-э-нъкі...

Маладыя-ж гізуюць, шалеюць. Цупрону Палажкіну ўвесь паркай падаўкі, на вуліцу выцяглі.

— Каб-жа памяць была.

Намылілі шыі дзяўкам каторым, каб носа дужа не капылілі, прызыўнікоў ведалі. Пянимі хісталіся па вуліцах, цалаваліся, біліся, сипаліся шматочкі кайстр, у мэтлухі разляталіся сарочки—усёроўна дадуць казённыя, бей іх, крыши, каб іх печані тым круціла.

— А каго—іх?

Было цішэй на мястэчку. І сундучкоў там не было. Былі кайсты, вузельчыкі. Ды ціха плакалі старыя маткі, уткнуўшы насы ў сынавы грудзі.

— Глядзі-ж, Ісак, варочайся, не забывай...

— Вярнуся...—і вочы ў самога глядзелі ў бок, туды, дзе лясы чарнеюць, дзе плывуць, выплываюць адтуль беласнежныя воблакі. У бок глядзелі, каб матка слёз не бачыла, гэтых-же зрадніцкіх слёз. Ды рукамі, што пахлі падэшвай, варам, гарка-цінем лазовым—асцярожна адхіналі матку, каб ісці ўжо туды, у воласць, з усімі разам ісці. Стаялі з боку бацькі і ўсё соўдаўліся з боку на бок, не ведаючы, куды руکі падзець—бач-жа ў будні,

ды руки не занятые. Размазвалі бруд на тварах малыя—і плач той нібы не з іх ішоў. Быў той плач нутраны, глыбокі. Ды толькі самая меншая вялі свае вечныя гульні, ды да брата, да бацькі:—А ты мне ўжо цацак прынясеш з горада, багата цацак...

І на сэрцы тады адыходзіла, ясней рабіліся думкі. У тых, што з кайстрамі, з вузельчыкамі.

Сабіраўся і Андрэй—бялізу сваю сабраў, анучы, чабаты старыя.

— Дык ідзеш, голуб?—запытаў мімаходзь айцец Панфіл.

— А ўжо-ж, ні дзе дзенешся.

— Ну, ідзі, ідзі... За айчыну нашу настой... Ды няхай-ка собіць табе крыж заслужыць сярэбранны. Героем будзь, ваяю слаўным.

— Ды ўжо-ж, як-небудзь мо' не падкачаем...

А Цыбал усё Напрэя ўпрашаў:

— І зачым табе, Напрэйка, з сундучком тым важдаца.. Ты-ж бы от лепей кайстру ўзяў, у мяне от плянковая ёсьць — ішча колісці я на ратніцкі збор з ёй хадзіў...

— Нязручна з кайстрай, дзядзька.

— Ну, дык ты ўжо сабе як хочаш... Гэта я, каб лепей, як сыну кажу, роднаму раю...

— Да ўжо-ж, хіба не бачу я...

— А ты от, Напрэйка...—і змоўчаў, словамі шукаючы:—гроши от у цябе там. Ты-б каторую дванацатку пакінуў-бы. Усё-ж у мяне лепшыя сковы, чымся ў цябе, скажам... І ўкрадуць шчэ там і.. Ну, а вернешся, яны й цэлымі... Гроши гэтыя самыя, да пры мейсцы пэўним. І адразу-б табе на абзаводку тую...

— Не ўкрадуць, дзядзька... Ды й як-жа гэта, каб у салдатах ды без грошай?

— Ну, дык гэта як сабе хочаш... Хіба я няволю, сказаў-бы... Ад сэрца кажу, каб-же яно лепей... Ды атрэж от, Макрыда, акраец хлеба... Не, не... Ад свяжэйшай буханкі, няхай-жа хлопцу ў дарогу, каб дзе на зуб перахапіць. Ды сала таго пакладзі трохі, няхай-жа з богам ідзе...

І калі ўжо Напрэя выбраўся ў сенцы з сундучком сваім—ах-жа замочак там, да чаго добры замок, у самы раз да істопкі-б—войкнула нешта Макрыда, ды як сядзела на ўслончыку, так і ўзнялася да хуценька за дзвёры.

Цыбал бровы насупіў да грымнуў услед:

— Ча-а-го гэта ты, ка-а-была...—да прыняўся разбіраць тлум той, што павысыпаў з сундучка Андрэй: цвікі, шуробыкі, мя-дзянямі долца ад зброй, пару шылля, шкураты, ды шчэ там драбязы ўсякай.

— А пішто шыла, дальбог-жа нішто. Бач ты і закручваеща, каб гэта не выпасці...

І сабраўши ўсё, панёс у клець на паліцу. Стаяў колькі ля ліхтара таго—з мышай,—што Напрэй кінуў.

— Важнецкі ліхтар, няма чаго казаць. От-жа малациць з ім зручна будзе. Ні табе смалякоў тых, ні лямпы тае кручанае—таго й глядзі ў салому бэхненца...

Правадзілі мужчын за сяло, аж над тыя дубкі, што на Малавай палаесце стаяць—три вярсты адтуль. Варочаліся купкамі, адзінотаю... Палажкін Цупрон, які стаяў увесь час калі кворткі да піпку смактаў, завярнуўся і пашоў дахаты.

— Лягчэй цяпер будзе... З дзяўкамі... Зарэвалі-ж яны мянё, ліха ім у бок... Кавалеры гэтая самыя. Цяпер паслабанее... Няхай вот пораху панюхаюць...

І дзесьцы глыбока другі голас падказваў: «Дурны ты, Цупрон, каму радуешся?»

Уздыхнуў.

— Яно-ж ведама... Каму гэта добра?

7

Пасля прызыва иежк пашарэла містэчка, заціхла, сугорбілася. Менш тлуму таго па вечарах на вуліцах. Не так гарэзуюць дзіўчаты, песні іхнай цішэй, глушэй галасы гучныя, дзвячоўцы. Нібы ўнурылася містэчка, саламянымі да цясовымі тымі стрэхамі ў сябе ўгледзелася, у задуме, у жалобе. Нібы думку якую ў сябе склава, ды, ніяк з ёй не расстанецца. І праслізаеща думка гэтая галасамі ціхімі ды шэптамі тымі па прызбах, па гумнах, ля крам базарных.

— І калі-ж то яно палепшае?

— Калі, гэта жытка вока себе пратрэ, каб ясней яно, прыгажэй каб.

— Ні шылля табе, ні капылля і шыць каму—няма. Пакупцоў тых нямашака.

Лазакруты ў сады, падалісѧ. Сады тыя сялянскія не абы якія й сады, ды трэба-ж капейчыну мець, харчавацца трэба. А лазу круціць—якому яна чорту лысаму здалася, калі й плытоў тых нямашака і сам рэбэ Алтэр пакінуў іх, кінуў лайбы свае драўняныя—вугаль паміць, шкіпінар гоніць, дзёхцем займаецца больш. Ды й то часам мяркуе, каб і дзёгаць кінуць ды каровамі лепш падзаняцца, пад казну пастаўляць. Ужо з каторымі разнікамі і параду меў, са скупшчыкамі. Карціш яму гэтая справа. Да рэбэ Нохім ездзіць пакуль што задаволены. Малако пастаўляе ў горад, у шпіталь афіцэрскі.

А ў тых на сяле:

— Няўжо то зямлі перадзел... Як Сёмка пісаў, як і некаторыя ды угія пісалі... Не будуць-жа маніць... Няўжо то цар волю ўжо дасць, каб зямлю гэта, пожні тae кавалакі...

Віравала думка, праслізалася галасамі тымі да шэнтамі. А вочы ў зямлю ўзіраліся,—а мо' й выйдзে што. А ў каго і ціпер выходзіла. Цыбал аж двух парабкоў узяў—вазіў усё з адным жытам ў горад. Валоку зямлі прыкупіў у суседніх вёсцы, па вечарах часам да Хведара даведваўся, да Жаранкова.

— Пагода, браце Хвёдар, сеяць от толькі...

— Яно, канечне, у каго ёсць,—дык і нішто пагодка.

І памаўчаўшы колькі ізноў:

— А я да цябе ўсё, пане Хведар. Шнуркі тыя твае ну поплеч-жа з маймі палосамі мяжуць. І летуюць яны так, пырнікам паразлі...

— А ияхай сабе паастуць, вялікі то клопат,—кідаў Хведар, добра ведаючы, куды вернецца справа.—Шнуркі, дзядзька, ёсці не просяць.

— Да яно гэта правільна, што ёсці не просяць... Гэта яно верна... Але-ж і ты ад іх, каб-жа смашнае з'еў, дык не сказаў-бы я. Усё ў сухамяліну, ды й хлеба таго ў цябе ў абрез. А то купіў-бы ты сабе каровінку якую, подсвінка якога. Дужа там што трэба на карову адну, каб клопату таго... Затое і сербануў-бы калі крупніка з малачком, да й блінца таго ў свята жонка назімазала-б. І дзеци акрыялі-б, бач як яны ў цябе замізарнелі... Дужа яны ў цібе счарнелі, дзе ты бачыў такіх? З харчоў хіба?..

Хведар і сам згаджаецца, што дзеци не зусім, каб... Хіба таго адгона наясіся, што прыносіць жонка з малачайні ад Нохіма. Прыйрасць адна, а не едзіва. У другога гаспадара адгоі той

свінні жруць... Яно-б то і не шкодзіла карову якую мець, ды як ты яе набудзеш?

— Я-б табе ўжо добрыя гроши за шнуры-б даў. Падумай часам, памяркуй. Шчэ якога подсвінка на прыдачу. Мне што? Шкада? Няхай сабе чалавек гадуе на здароўе. А за шнуры...

— А дзе-ж я бульбіну, дзядзька, укіну?

— Хіба то справа ўся ў бульбіне. Да, ці я-б табе не даў якога кавалка пад бульбіну, абы ўгнойваў. Ды ще, калі хочаш, дык і каровы табе шукаць не трэба. Мог-бы я табе ў лік платы гаспадлесую маю даць. Не зусім ще старая карова, і маліца было-б табе па горла: і ў гладышы, і ў місцы. Дык ты от памяркуй—да адзін другога і не пакрыўдзім, сыйдземся як...

Хведар маўчаў да ўзіраўся ў столь, па якой мухі поўзапі да гулзела пчала, цукаючы выйсця на вуліцу. І думкі яго цяжкія, нерухавыя жорнамі тымі перакатваліся. «Яно-б то нішто карову, ды страшка-ж неяк, каб гэта без зямлі».

Сядзеў Цыбал, назіраў за ім і смеласці набіраўся. «Павінна-б выгарыць. Раней от спрачаўся задужа, а цяпер маўчыць».

8

Усё не спорылася работа ў Напрэя Казла, неяк да рук не ліпла. Ад людзей не адставаў: ці пасяць, ці скасіць там—усё рабілася своечасова. Але ўсё-ж не фарціла неяк. У жыщі не фарціла. З дасцімі не зусім парадак. Выгадаваў вот без жонкі—калі то памерла,—дык дай ім рады. Адзін ужо—жанаты Міхал—дык два гады, як іа вайне ходзіць. І другога, Антона, забралі ўчора. Забралі, не папыталі: а як табе, Напрэй, без сына, як табе без яго управіцца. Антось і дзялку учыняў. Антось і білізну праў—возьме вот пранік і ну—толькі пырскі ляціць—на калодачцы на двары, ля калодзежа. На рэчку канешне, не шоў, каб иерад бабамі не сарамаціцца. Конешне, і чыстаты тае, каб асаблівай, не мелі сарочки, а ўсё-ж сціраныя. І гаршчок да печы прыстаўлены.

І забралі—не папыталі.

Цяпер і соўдаўся, як непрыкаянны. Ці табе каровам даць, ці табе буракі чысціць. З малога, з Хведзькі, карысць не абы якая, абы штаны паласаваць па гародах. Пад'есць, толькі ты яго ё бачыў. Шчэ добра, калі гною воз адвязе, пабарануе шнур.

І Напрэй сядзеў у хаце, ды за думкамі тымі не шла і работа ў голаў. Трымаў хіба для прыліку цюльпашок асіавы, стругаў яго, каб палонік зрабіць—нізлучна гэта лыжкай варыва з гарніка чэрпаць.

Ляслу́шы дзвярмі ўраднік зайшоў. Лыпчу́шы вачмі (з сонца вот ды ў хату), шукаў мясціну, дзе-б сесці, гаспадара шукаў.

— Дык дзень табе добры ў хату.

— А няхай-жа так... Э патрэбай якой гэта вы да мяне пане ўраднік.

— А й сам павінен ведаць за якой. Раз правіннасць ёсць—адчуваць павінен. Апранайся вось, да пойдам.

— Куды?

— А хоць-бы сабе і ў воласць, у стані.

— Чаго я там не бачыў?

— Гэта ўжо начальства ведае, ці ўбачыш ты там, ці не ўбачыш. Гэта ўжо мяне не цікавіш. Ды лісты бяры з сабой.

— Якія гэта лісты?

— Да што брат з вайны шле...

— Уга... успамянулі вы снег леташні... Колісці яшчэ хлопцы скурылі. Як атрымаюць ліста, пачытаюць—і пашло на курыва, пакуль ты тае паперы на табаку купіш. Цікавасць там валікай з лістоў тых, бадай, акрамя як пра воши і не пісаў ён.

— Ты мне зуб не загаварвай, а вот вінь гэтый лісты зараз і пакладзі на стол. Да каб не марудзіў задужа. Шукай і даставай мне адразу. Тыя вот, дзе аб рабочых пісаў, аб панах, аб перадзеле на зямлю.

— Ды чаго вы да мяне чэпіцесь: лісты, лісты... даліся тыя лісты ў знакі. Вот сяду да пісаць яшчэ стану. Лісты...

— Ну, калі па доброму не хочаш, дык зробім іначай, самі пашукаем.

Ураднік нытрыў па хаце, лазіў на паліцы, за аброзамі нават поркаўся, але акрамя скрутка квіткоў, што за дровы, за вывазку, не знайшоў нічога. Ды ще выцяўшыся патыліцай аб вёка скрыні, зусім узлаваўся.

— Ты ў мяне тут святога не строй. Я, брат, за тры вярсты бачу, хто чым дыхае... Я, брат, наскроў кожную душу бачу, бачу, як кожная жылачка там пераліваецца і што ў чалавека на

ўме... Я, брат... ведаю... Ну, дык сабірайся... Дужа мне тут з табою
у бяседы ўкідацца.

— А калі вазьму да не пайду...

— Гэта ты, брат, залішне. Рукі скручу, не пойдзеш—за-
цягнем... У нас, брат, гэта хутка... Я, брат...

— На вайне мой брат, вот дзе мой брат.

— Ты мене не падсыкай—вучаный...

Па дарозе зашлі да Жаранкова. Тут ужо і соцкіх паклікаў
ураднік. Нічога не кажучы, скруціў рукі Хведару, за спіной звя-
зяў. *Той вырачыў вочы, дзівіўся, што й да чаго.*

— Ты глядзі, каб не асабліва... Паспрабуй вот развязаць
толькі, жывым духам печані перамацаю.

І пацёг да волаці, да станавога прыстава. Выходзіў народ,
збираўся купкамі пад вокнамі. Дзівіліся:

— За што-б гэта іх?

Ды стараста, зауважыўши Напрэя пад канвоем, не мог
сцярпець, каб не кінуць у дагонку:

— Да стукаўся, псіна... А яшчэ ў указчыкі лезе. Іш ты, у
рыштанты падаўся...

9

Выходзіла Марта вечарамі ў лясок за паліяну, на пенчык
садзілася, пазірала ўсё туды, дзе скучыліся маладыя елкі, дзе
дарога з мястэчка. Сачыла, як паволі апускалася сонца, ўсё
ніжэй і ніжэй. Холадна рабілася, стыглі ногі, аж чырваниню бра-
ліся. Мінуліся ўжо вечары летнія, калі і ўночы як днём, хоць ты
спаць кладзіся пад елкамі, цяплынъ тады сагравае. Блізка восені
ужо. Вось сонца і зусім апусцілася, заблытаўшыся ў калматых
елках, вунь барвянымі якімі парабліся верхавіны, ды шышкі
на самым версе гарашь, як жоўтыя свечы.

А яго й няма.

І ўчора не было і пазаўчора. Што-ж то сталася, што-ж то
будзе такое? Няўжо разлюбіў? Не можа быць... І жартуюціў ён
дужа, і дураслівасці не абрэшся ў яго, але як-же каҳае, як же
мілуе... І тады не такі як заўсёды: ціхі, ціхі, ляжыць вот пад
елкай, углядаеца ў верхавіны дрэў, травінку якую ў зубах
тримае. Слова скажа часам:

— А калі мы з табой пажэнімся?

— Дужа там...—і засароміцца Марта.

І няма вот яго, не прышоў. Каторы дзёнь не прыходзіць.
А добра-б гэта ўмисцёх. Каб жыць вот дзе разам. Ды каб
Напрэй дзе блізка. Будзе Андрэй касіць, яна сена сушыць, рас-
трасаць яго, грэсці. І ў полі каб. Каб была вот палоска свая,
каб і сеяць, і жаць. Вот-бы лён пасеяць. Зялёненькі такі, кволы.
А потым цвяты такія. І лён—сіні, сіні, як неба. Добра-б гэта,
каб умисцёх. А яго ўсё-ж нямашака.

Варочалася дахаты, за венік бралася, за пасуду—перацерці
каб. І ляцела ўсё з рук: то талерка бразне, то конаўка тая ляціць
на падлогу. Нават собіла кубак разбіць. Кубак з айёлам. Ляціць
анел, а навокал цвяты залатыя. Систры то Аўдакі кубак. Кіну-
лася яна, за валасы ўчапілася.

— Што ты, гадыня, нарабіла толькі. Вот я ўжо табе щэ-
рушніка дам, будзеш ведаць, як рукі трymаць, боўцілы гэтыя свае.

І здзвілася, калі Марта ў бок адскочыла, ды злосна так:

— А ну, пасправуйце толькі зачапіць. На мэтлухі пойдзе
рушнік, усе рукі паскусаю... Годзе ўжо...

— Што годзе?

— А вот і годзе... Нечага там...

— Што то з ёй, дурніцай, робіцца? Бач ты, шал на ёе напаў.
ускруцень, і не падступіця. Царыца ты мая нябесная... Вот ужо
я да ёе дабяруся...

Але за рушнік кінула хапацца.

А раніцою аднаго дня ие сцярпела Марта і рушыла па дарозе
у містечка, каб праведаць, што з Андрэем там, ды што брат там
робіць, живе як там у багацелі сваіх. Дашла да містечка, па-
поўскі дом напытала, увашла ў пакой ціхенікі. Сустрэла ма-
тушка. Агледзеўшы падазрана, запытала:

— Чаго-ж ты, дзеўчына, па справе хіба якой?

— Да бацюшкі я, пабачыць-бы мне яго трэба.

— Дык-жа па якой справе, пытаюся я?

— Трэба...

— Ну, дык ідзі, калі трэба. Падумаеш, справы тыя такія
ужо вялікія, што мне й ведаць не трэба...

Поп сядзеў за столом, яблыкі чысціў. Угледзеўшы, усміх-
нуўся, з зэдліка ўстаў, вітаючи насустреч вышаў.

— А-а... манашачка... Ну, ну, што скажаш. З якімі навінамі,
красуня, прышла? Кажы, кажы, паслухаем, дзяўчына; а што
же за справы такія сур'энныя?

— Да я вот, бацюшка, спытаць хачу... Ведаць мне хочацца...
Дзе гэта Андрэй ваш?

— Уга, галубка... Бач, куды ластаўка носік свой хліць...
Ат-жэ ты, мая кірпаўка,—ушчыкнуў за шчаку, ушчыкнуў і вонъ
прыплюшчыў ды нос той пачырвянеў.—Німа Андрэя, галубка,
німа, маё золата. Німа цяпер Андрэя...

— Мусіць то на рабоце,—надумала Марта і ўжо збиралася
назад ісці. Але патапталася трохі нерашуча ды зноў запытала:

— А ці не ведаеце, дзе-б мне пабачыць Напрэя?

— Якога-ж гэта Напрэя?

— Да брата майго, служыць ён тут у багаця аднаго, параб-
кам служыць.

— Пастой-жа, у якога гэта, кажаш, багаця? Хто-ж гэта
парабкоў трymае. Хвядос хіба, дык не, у таго парабчанкі. Ага,
нэўна то Цыбал Іван?

— Во, во... пра яго і казаў брат...

Поп пачухаў патыліцу крыху, азірнуў уважліва ўсю постасць
Марты, памеркаваў нешта.

— А ведаеш, мая галубіца. Андрэй-жа да з братам тваім...
Ну, так і ёсьць, Напрэям-жа яго звалі... Дык з братам тваім ужо
з тыдзень, як у салдаты иго забралі. Так і пашлі разам. Цяпер
ужо далёка, далёка яны, ува, не знойдзеш, не дагоніш...

Навярнулася слёзы ў Марты, вот, вот расплачацца. Ды няёмка
на людзіх плакаць, на чужых людзіх. Завярнулася, ціхен'ка су-
нула за парог.

— А пастой ты, красуня, пару слоў табе скажу... Вот што...
А ці не перашла-б ты служыць да мяне, хоць-бы, скажам, на
мейсца Андрэя. Работы ў мяне ёсьць, дзялкаваць богу, не скажу,
каб задужа, але хопіць. Дык чым там у лясу піням богу маліцца,
а ці не лепиш было ды вось тут у мястэчку. І людзі тут ёсьць.
і дзяўчаты тым часам, ды і хлопцы трапляюцца. Ку-уды-ж ве-
сялей...

— А як-же манашки?—запыталася Марта, бо самой ёй усё-
роўна, дзе-ні служыць. Дзе не будзеш, работа цябе не мінует.
Ды й абрыйда перачицца тая... Бач, на рушнік разласава-
лася...

— А з манашкамі пагавару ўжо я... Дык згода, дзеўка?

— Калі яны будуць згодны, дык мне што... Дзе-б не быў,
без работы не будзеш...

Сядзеў за столом прыстаў і твар яго, на кукіш падобны, з сінцамі пад вузкімі шчэлкамі воч, азызлы, з қалючаю шчэццю навыразных шчок, кідаў рыўкамі слова. Нібы папярхнуўся прыстаў чым, падавіўся...

— Дык ты, цециярук стары, кажаш, што ніякіх тых лістоў у цябе не было?

— Чаму... Уга, колькі щэ атрымліваў... Не было таго месяца, каб гэта ліст не атрымаць. Сямён, можна сказаць, акуратны чалавек... Щэ на работе, бывала...

— Гэта нам не цікава. Дык і ад зямлі, кажаш, пісаў?

— А чаму не. Пісаў і пра зямлю. Вот у апошнім яшчэ пісаў, каб я ўжо жонцы яго, братавай маёй, зямлю-б як дапамог абселяць...

Жаўцее за столом кукіш той, усхадзілася шчэць пад жалвакамі, тапырыцца, нібы вот шчотка тая воўначосная, калі ды спадзе часам з барабана, выгінацца пачне.

— А ну, Грымдаль, усып яму раз, каб на лад настроіць, каб ведаў, адказваць як...

Грымдаль—стражнік—ніzkі, тоўсцен'кі—як гарбузік той з ножкамі—з адвеслымі пухнатымі мышкамі шчок, на якіх прытулілася глыбока кірпачіна носа—аж сліной запырскаў, усхадзіўся.

— А ну, становіся ба фрут, стары...

І ўсё падскакваў, выцігваўся на насках ботаў і ад напружвання таго пачыранеў, засопіся. Ніяк не мог дапяць да твара і біў пад грудзі, пад дыхавіцу, каб печані прамацаць, як казаў ён.

— Так што ўжо, ваша благароддзе, як след...

Але колькі ні білі, нічога не сказаў Напрэй, бо і сам добра не ведаў, за што-ж білі, за што яму так дапякалі. І калі запыталаўся апошнім разам прыстаў, а што там брат пісаў пра работчых, як яны там, адказаў:

— А гэта ўжо вам, пане прыстаў, ведаць, што там дзеецца. А ў мяне—дзень прашоў і слава табе богу. Толькі-ж мястэчкам і жыву. А каб у нас дзеялася што асаблівае, дык лино-ж усё на віду, і без мяне людзі бачаць. А вот што прауды на зямлі няма, дык гэта як бог даў. Ты двух сыноў на вайну паслаў, а цябе ўсякі тут Грымдаль, які і бабскага андарака выцяртага не варты, будзе яшчэ біць цябе... Нахай-жа й так... Напішу вот сынам,

як яго паважаюць тут ды ўсякія Грымдалі тылавыя над імі па-
цяшаюцца. Мо' яно і павінна так быць... Няхай-жа...

— Ты, стары, паменей гэта... Як пакорміш клапоў, дык даве-
даешся, дзе тылы тыя...

— А няхай сабе й пакармлю. Мне клоп не вораг, абы другія
клапы не кусаліся, каторыя двуногія...

Начаваў Напрэй у халоднай... Разам з Хведарам, якога асаб-
ліва і не білі, так хіба толькі, для прыліку. Толькі ў прыстава
й даведаўся Хведар, чаго яго сюды пасадзілі.

І ў думках не было ў мене, каб гэта хто на мене ды такую
бяду ўсклаў. Хто яго ведае, што сталася з Лявонам, а цяпер
яго міе і прышылі. «Ты яго забіў»—кажуць. «І жонка бачыла,
як ты таго вечара ішоў з ім». Ну, што-ж ішоў... Дык вот табе...

Раніцой Напрэй насыў воду на кухню прыстава. Дровы ка-
лоў—бадай паусажня таго ўпрадачыў... І калі вот дужа ўжо за-
хмелася есці, прышоў ад прыстава стражнік, загадаў:

— Ідзі ты, стары чорт, да глядзі, у нашы лапы не пападайся
больш. Усе рэбрь павыбіаем, калі што...

— Да на гэта вы майстры... На што другое зломкі...

— Айда, айда, пагавары болей.

Хведара пакінулі ў халоднай. На яго вялося следства па за-
бойству Лявона Ражка.

11

Прыхадзіў па начах. Азіраючыся па баках, расплятаў касу.
несціў, лашчыўся, цалаваў укралкі. Прачыналася.

— Гэта ты ізноў?

— Таццянічка, ну чаго-б табе сердаваць, калі-ж дужа я цябе
кахаю...

— Як сабака палку.

— Табе жарты ўсё. Як перад богам кажу. Не верыш ты мне,
а запытаць-бы чаму? Ці я, сказаў-бы, кепскае што зрабіў. Я-ж
ад усёй души. І як казаў, так і зробім...

— І башкі не папытаеш? Так ён табе гэта хутар і адрэжа.
Чакай вот...

— Бацька? Што ён? Ці з ім век векаваць? Мала там, што ён
скажа...—схамянуўшыся:—ды ён-жа і не супроць... Мне, кажа,
усёроўна... Што мне бацька?

— І праўду гэта ты?

— Ну, кажу-ж табе, што праўду...

— Брэша, дальбог-жа брэша...—у думках было... Але такі-жа сукрысты чуб казыча шчаку, шыю... Ад рук яго разліваецца члявасць, набрыняе цела ёй—паварушыца лень, вот ляжалаб инач так, да прыслухоўвалася-б, як сэрца тахкае і яго вот: блізка так блізка. Спала потым глыбокім сном, прачыналася, калі ўжо кароў выганялі. І ў думках тады злосць на сябе напускала.

Ізноў... Сілы тae няма, каб пагнаць яго, ад сябе адштырхнуць... Бо чуе сэрца, не кампанія ён, не мая кампанія... Дзе-б то гэта відана, ды каб за такога багаця выйсці... А мо' што і выйдзе? Чаго не бывае тым часам...

Але не верылася. І днём унікала, каб спаткацца з ім дзе. Ды й ён, відаць, не шукаў гэтых стреч, каб днём, на людзях. Калі-ж спатыкаліся часам—нібыта ёй не было нічога, нібыта ёй незнаёмыя зусім. Прывітаюцца як суседзі ды ёй годзе.

Толькі бабы перашэпталіся:

— Глядзі ты іх, і знаку не падаюць...

Ды матка раніцою часам зірне так, аглядзіць падазроні:

— Нешта, мая ты Таццяна, сінцы ў цябе пад вачмі...

— А ты ў сябе пашукай дзе...

— Гля-я-дзі... Язык караслівы... І так вэрхалу ў хаце, што на базары тым... Дык ты ўжо хаця-б як людзі...

— Ды ўжо-ж так, а не йначай...

Снедала моўчкі, і шла на работу: ці то бульбу капаць, ці запрадкаваць капусту куды, яблыкі абіраць... А следам думка заўсёды: «Няўжо то будзе? Не дай-жа, божа...» І калі купалася на рэчцы, бялізну перучы, пазірала на сябе, пазірала нібы ўпрайскі, сарамяжліва, каб-жа то, да не ўбачыць чаго. І нічога не бачыла: той-ж стан, тая-ж пруткавая каса, і ногі тыя-ж самыя, пругкія ногі—не адчуваеш іх пад сабой. Пругкія ногі, не ўшчыкнуць іх хлапцам, калі бязуляюць часам. Толькі хада стала другой, нейначай, асцярожнай, не такая таронкая. І ад таго, мусіць, што да сябе прыслухалася, бачыць сябе захацела. Дзівата, сябе ўбачыць.

І ўбачыла потым. Спахмурнела адразу, звузіліся на шчэлкі гарэзныя очы. І зразумела, што ад долі тae не адкараскаешся, звязала яна лэнцугамі цябе, не выкруцішся.

— Дык-жа возьме...—суцяшала сябе. Суцяшала і не верыла. Думкі то былі хіба так, для прыліку.

Баўчыцаю пазірала матка. І рукою—у мякіне і ў шалупіннях—
тыкала ў стан:

— Дабегалася такі, поскудзь...

— Ну, і дабегалася... А табе што, карпіць?—агрызалася і вы-
ходзіла куды, каб за працу ўнікунць думак гэтых, звадыякаў
тых чорных.

Ужо восені слалася па зямлі павучыннем срэбным, каналам
лета днімі цёплымі, на души адыходлівымі. Абралі слівы ў са-
дах і толькі яблыкі тыя антонаўкі паварачвалі да сонца свае
жоўтыя бакі, сокам наліваныя, ядраныя, пахучыя. Калі вый-
дзеш вот на рэчку, падыхнёш вецер з мястэчка, і запахне тады
дымам і яблыкамі. Ды яшчэ з гумнаў цяплынёй нясе, жытняю,
саламянай—хлебны пах такі, хмялявы. Цяплынёй латыхае, бо
раніцы зябкія, трава па сцежках калянная, сцюдэнная, інеем упры-
гожаная.

За 'рэчкаю Банядыся сустрэза, выпадкова—той платы гарадзіў. Азірнуўся палахліва, над нос мarmытніў:

— Нешта ты за мной занёдта ходзіш?

— Як гэта так?

Змоўчаў.

Так і сядзелі моўчкі на жэрдках. Церабіў кутасы свайго пояса
Банадысь, наглядаў нецярліва—калі то пойдзе яна. А Таццяна
ўзіралася на дрэвы, на бярозы пры гасцінцы. У ціхай задуме
стаялі іны пад сонцам у барвінных вопратках і дзе-ні-дзе трап-
ляліся сярод іх дубы зялёныя. Іх то яшчэ не кранула восень,
пашкадавала,—а іхай яшчэ вот пакрасуюць, падгадаюць жа-
луды свае, а тады ўжо і лісце скінуць, счарнелае, пажоўклае.
І дзе-ні-дзе нібы полыменем крызвым гарэлі кляны, аж зіхацелі
пад сонцам іхнія пышныя каруим. З іх сымпалася залатая луска,
пярушылі кляны лісты свае, жоўтыя, агніавыя, каб сустрэць го-
лым веццем зіму да зімовыя вятры, завеі. Рэчка была ціхая, спа-
кійная, нібы чым улагодненая. І такая-ж вада празрыста ў ёй,
як сляза, як крышталь—усе каменчыкі мітусіца на дне, хо-
дзяць па іх, свецяцца зайкі сонечныя. Восеніцкія. Аж да самага
дна дабіраюцца сонечныя праменні, а вада ўсё-ж халодная,
настыглая.

Устрапянулася.

— Ды як-жа, Банадыська?

— Ты гэта аб чым?

— Як-жа, кажу, нам быць з табой? Калі мілаваліся, дык горы суліў тады, залатыя... А цяпер туляешся, за вярсту ходзіш... Дзе-ж вочы твае былі? Хіба шкураю сабачай яны падшыты ў цябе?

Маўчаў Банадысь, толькі носам сапеў. І віхор той раскудаляўся, прыліп на ілбу. Пазірае сабе пад ногі.

— Дык як-жа, пытаюся, будзе? Дзіцёнка-ж вот чакаю.

— Ды што ты, Таццяна, да мяне чэпішся. Ну, гулялі... Ну, добра... І які там дзіцёнак?

І колькі сілы было, сабрала ў кулак ды наводліў па твару. Аж потырч паляцеў, выцлаўшыся аб жэрдкі. Палахліва адтуль, з зямлі:

— Дык чаго-ж ты ўсхадзілася так? Я-ж казаў табе... Даляр-бог-жа не маню—вот пагавару ўжо з бацькам, памяркую з ім...

— А тады ты пытаўся бацькі, як да мяне лінучкай той чапіўся, смалою лез. У-у... слімак ты... Вылівак няшчасны, каму паддалася толькі...

І пашла не азіраючыся на агароды.

Банадысь цёр шчаку, ныў падбіты зуб, сплюнуў пад жэрдкі.

— Ну й рука... Каб цябе пяруны спалілі...

12

Старае хата Міронава яшчэ больш пацяснела, калі пера-браўся жыць у падсуседзі Трахім з сям'ёй, фальваркоўскі. Браз-галі бабы чыгунамі, ёмкамі чапляліся, але сяк-так гаршкі свае пазнавалі, у чужыя не лезлі. Покуль цёпла—жыў Трахім у сен-цах. І не зайдросныя сенцы, а з горам напалам упарадчыца можна.

Напрэй зашоў. Пахмурны, суровы.

— Дык жывем, кажаш?

— А ўжо-ж...

— Хлеб панскі кінуў, кажаш?

— Кінуў. Горкі задужа...

— Да яно так, не салодкі. Свой і з высейкамі, а ўсё-ж сма-ней... Дык чаму-ж гэта нешта так?

— А йдзі ты папытайся ў яго, упраўляючага. Яму як усядзе што ў голаў, дык не заспакоіцца, пакуль тое не зробіць.

— А ўсё-ж?

— Вот табе і ўсё-ж. Другога парабка на маё мейсца ўзяў. Мірон вот кажа, што швагра ляснікова, швагра таго Сідара, з кардона. Тота я гляжу, зачасці Сідар у двор. То цецярука прыпры, то зайчыны. Мусіць-жа то просьбу яго і ўважыў. А мне раней ўсё думалася, што за коні... Думаў, што й сапрауды за коні прагнаў ён мяне. Ды хто ў іх вінаваты, даўно кажалупаў шукалі, каб да парадку тых коней прывесці—адна быдляціна— скура да рэбры...

— Та-а-ак... Так яно было, так яно і будзе... і раней, і цяпер, і мусіць-жа і надалей...

— Што гэта?

— Ды тое-ж, што з табой... Свет, браце, у нас на тым і стаіцы: адзін гарыць, другі пры ім с... грэе... Вот мяне ў каталажцы пратрымалі дні са два, клапамі ўсё пагражалі. Не-э..., браце, не тыя клапы нам боязкі... Вот дзе клапы, вот дзе яны тыя крывасмокі, каторыйя кроў нашу ссуць. А высасуць—кідаюць вон, як муху павук выкідае з свайго павучыння, каб не засмечіць яго здыхляцінай, цвіллю. Цвіль мы, браце, з табой на зямлі, самая што ні на ёсьць цвіль. і здохнем вот так...—сплюнуў і на гой расцёр.

— Вот гэта, круці яго печані, правільна сказана. Ну й сказаў дзядзька, у самы-жа раз...—і Лівончык, сын Трахіма Сапуна, аж затросся ўвесь, ні то ад радасці, ні то ад спачування словамі гэтым.

— Але ўсё-ж няправільна вы гэта аб сабе, аб нас. Якая мы цвіль? Ад нас-жа ўсё йдзе. і хлеб усім—мы даём. і панам, і прыставам, і папам, і царам...

— Ну, ты пачаў ужо вярзі немаведама што. Мы-ы да-а-ём... Надумаеш, поліўку забяліць і то скуча, дык ён дае... Ё-о-н дае... Цавацель такі знайшоўся... Бог дае... Каму і як...

— Кіньце вы, татка... Вам-бы ўсё гэта: панок, паночак, да ў лапы тыя паганыя—бусі...

— Вот смелы знайшоўся.

— і смелы. Хваробы, каб гэта я да перад ім хрыбет гнуў, не дачакае таго... Есць работа, буду рабіць, а кланяцца?—не ўжо, другім разам, як той казаў... А што бог там, дык дужа ты, татка, бачыў тэй дапамогі боскай. Петуешся як вол, а дзеци вунь ходзяць як летам, так і ўзімку ўсё ў гусіных ботах чырвоных...

А вунь твой паніч дарагі хіба толькі і пацее над талеркамі, а чаго яму не стає? Нешта-ж такі задужа літасцівы да яго твой бог?

— А на гэта ўжо яго воля святая...

— І дурасць твая векавечная... Ты ўжо не крыўдун, татка. Багі твае, відаць, панскія...

— А хлопец праўду кажа, Трахім. Маладзейшыя—яны, брат, неяк глядзяць шырэй. Ты гэта пад сябе глядзіш, пад ногі ўсё, а яны ад сябе... Бачаць больш, куды яно й што... Весялей з імі крыху. Такі-жа вот сын у мяне Антоська, што забралі цяпер у салдаты. Як і твой—га-а-а-рачы—запалку прыткні—пширкіе. Няхай яму ўжо там пашанцуе.

— А за тое, што бацьку зволіў, я яму не дарую. Я не буду, каб падараўваць так...

— Зяпала зачыні, дурань... Ці можна-ж... Казаць гэта гак...— і напалоханы Трахім кінуў лезірк на дзвёры, ці прычыненія хаяць.—Ты ўжо, дзядзька Напрэй, не слухай, што гэты дурань пляце... Наплявузгае яшчэ на сваю галаву...

— А няхай і скажа... Чаго там... Людзі-ж свае.

Прыслухаўся да гутарак Мірон, палохаўся крыху: ну и наўбыў суседзяў. Дужа ён не любіў непрыемнасці, гоману таго, звягніны, спрэчак. Ціхі быў задужа. І калі што, людзям скардзіўся: «Паганы ў мяне харектар, дужа паганы. Праз яго гібесю няйначай... Слабы ў мяне харектар...» І ціхім харектарам тлумачыў свае няўдачы і крыўды. Каторы год зямлю ў яго арандую Цыбал. Зямлі тае—шворан пакласці. Але ўсё-ж зямля і ідзе яна за памію табекі. Арэнды тае—паўмеха гароху, бульбы там трохі, абы адчапніе. Мала, задужа мала.

Але дзе-ж ты дасі рады. Дағаварыліся так. Як-жа гэта слова мяниць. Праўда, калі гэта яшчэ дэғаварыліся... Ізноў-жа, адкуль ты болей і возьмеш. Яна самому, зямля гэта, бадай без карысці, хіба ўскалупаеш яе без каня. Ну, а Цыбалу яно ўдно да аднаго—і карысць мо' якая ёсць.

— Галоўнае, спакой. А пражыць—мо' яно як і пражывенца. Шчэ каб паміраць, лык да гэтага далёка...

13

Нядзеля была. Толькі, толькі каровы павыганялі на выган. Рыпелі журавы калодзежаў, ды з комінаў хат віліся істужкі празрыстага дыму, купчыліся ўгары. растайвалі там дзе пабліск-

валі на сонцы серабрынкѣ павучыния. Даенъ быў щэллы, пагодлівы.

Торапка бег Сяргей, аж засопся. Бег і кричаў:

— Паймаў-жа, браткі, дальбог паймаў...

І твар яго быў радасны, светлы. Нібы іскрылася радасць гэтая з яго, цвіла на ім. Ли Алтэравай хаты прыпыніў криху бег. На ганках Алтэр стаяў, даставаў папяросу, прыкурыць цэліўся. Пачуўшы голас Сяргея, паклікаў яго:

— Дык нясеі хіба да мяне, калі паймаў... Што там, мірана, а мо' сома падцэліў?

— Ужо-ж паймаў...

З крам каторыя падбеглі: Еўніха, руды Абрум, Чырвонец падышоў, манапольшчык—зацікавіліся, у чым-та чалавеку пашанцавала.

— Лявона паймаў...

— Што ты вярзеш, якога Лявона?

— Да чашага-ж, Ражка... Дзён з дванаццаць бадай як загінуў, дык вот пад самай каражынай... Паехаў па шнур я, стаіў там... Гляджу, пад каражынай тапельнік ляжыць, я за яго...

— Слухай ты, Сяргей, табе я гавару... Ідзі ты, чалавечча, ад маёй хаты... Добры ты чалавек і не скажу худога слова пра цибе, а толькі ідзі, братка, ідзі... не стой...—і рукамі замахаў Алтэр, а сам хуценька ў хату, нават папяросу на ганку пакінуў. За Алтэрам і ўсе—ціхенъка, ціхенъка ды падаліся хто куды, па сваіх справах. Толькі Чырвонец застаўся, запытаў:

— І што ты з ім думаеш рабіць?

— Як што? Начальству-ж трэба сказаць, няхай парадак дацуць, да закона чалавека прывядуць.—і сам рукамі разводзіў:— Ну й народ, ну й людзі. Вот табе, беднаму чалавеку, і памры, дык і пабягнуць усе, у вочы табе зінуць пабаяцца, вочы твае прыплюшчыць...

Пашоў паціху па старасту, па ўрадніка. Хутка ўзялі панятых, паклікалі старога фэршала, на бераг пашлі. У чоуні, выцягнутым на пясок, ляжаў разбухлы, пачарнелы труп. Ужо нос пачаў аслізацца, зацягнуліся мутнаю тваниню вочы, непамерна ўздуўся жывот.

— Уга, раздабрэў як ты, пане Лявон, гэтак-жа вады набраўся...—уздумаў пажартаваць Хвядос, але ніхто на яго жарт

не адказваў. Скінулі шапкі, стаялі моўчкі. Стары фэршал абышоў разы са два, агледзеў збольшага.

— Патоп, тыдні са два як патоп. А прычыны якія, дзе ты даведаешся, віду ніякага ў чалавека, калі то пад ваду трапіў. Дзён з дванаццаць...

— Да гэта мы бачым, што ён патоп, не з неба ўпаў, а з вады выцягнулі...

— А што-б вы хацелі больш?

— Да нічога,—буржній ураднік,—трэба вот пратакол скласці.

— А вот і шапка,—заўважыў Сяргей,—там-жэ з ім разам знайшоў. Ён пад каражынай, а шапка ў руцэ, так і прыбліла яе вадой пад карэнні разам з рукой. Так і трymаў у руцэ шапку Лявон... І калі ўжо даставаў з вады яго, дык шапка з пальцаў выслізнулася, дастаў ледзь...

— Нешта-ж не яго быццам і шапка, штосці не бачылі такой... У яго-ж была салдацкая, звычайнай лапавушка, зімоўка... Дзе ён дастаць мог такую, бачыш, з зайца...

— А ну, давай шапку сюды, мне яе, брат, да дакумантаў. Разам і здамо, з пратаколам разам.

Мірон, якому выпала быць за панятога сігонія, прыгледзеўшыся пільна да шапкі, аж войкнуў быў нешта, але скамяніўся.

— Чаго гэта ты?

— Ікаўка, бачыце, напала...—а пра сябе!—далъбог-жэ, Сідара-лясніка шапка, шчэ залетася зайца забіў і пашыў потым. Адымліх яго ведае, чаго-б гэта яна да Лявона патрапіла. Ды й ці мала шапак тых. А ты патрапіся языком—да чалавека чапіца будуць, трывожыць дарэмка: што да як... Ліха яго ведае, чыя гэта шапка...

Паказалася шапка падазронай і старасту, ды прамаўчаў—вялікі то клопат.

А сам ураднік, калі адvezлі Лявона ў капліцу на клодзай, каб пахаваць раніцой, сеў на буланага свайго, да падаўся ў фольварак, да самога Мацвея Юльевіча. Запрогшы каня ў лінейку для ўпраўляючага, ездзілі абодвы на кардсон да Сідара. І ў выніку паездкі той трапілі ў кішэню ураднікаву ажчэлых дзве пяцёркі залатыя. Гэта ад упраўляючага. Але сякія-такія гаспадарчыя разлікі меў ураднік і ў дачыненні да Сідара.

— Што, што, а пара падсвінкаў будзе, даўно ўжо баба назалляе: набудзь, да набудзь ёй подсвінкаў добрых, каб курносыя

былі... А подевінкі ў яго важнецкія. І пасека ішто ў яго, у халеры. Паспрабуй-ка, адмоўся ціпер начальства пачаставаць мэдам тым лесавым. Уга!..

І ў вяёлым настроі ўраднік доўга карпеў над пратаколам. Каб сказаць, дужа тая грамаць у яго ўелася, не сказаў-бы. Але і не ў грамаце справа была—трэба было як найлепей, ямчэй дакумент гэты склаў-такі, падпісаўся, прачытаў:

«Сяго чысла мела мейсца здарэнне ў мястэчку. Сяргей, ён-жа рыбалка, ад'ехаўшы раніцой на воды, зауважыў на водах гэтых нейкое іншароднае цела, онае ў сапраўднасці аказалася целам, прыналежным селяніну гэтага-ж мястэчка, Лявону Ражку, трыццаці шасці год ад роду, які дванаццаць дзён назад патоп ноччу ў вышэйпаказаных водах, не меўшы магчымасці адтуль выбрацца. Панятныя, оніх ста-растра паклікаў на прадмет сведак і навучна-медицынскага агліда, устанавілі, што оны труп—цела памянёнага Ражка—сапраўды патоп без усякіх адзнак жыцця, гэта значыцца на труне. А як ён патоп: ці шляхам самавольнага пагружэння ў воду і немагчымасці адтуль выбрацца на сухі бераг, альбо ўпаў па неасцярожнасці ў памянёныя воды і зноў-такі не мог адтуль выбрацца, ці трапіў туды па чыёй-небудзь злой волі—гэтага ўжо ні панятны, ні я—ураднік—устанавіць дасканала не змаглі. А таму і дадзены мной загад, каб адвезці на клодаўе ў капліцу і каб пахаваць яго зараз-жа па прычынах няўхільных клапот наших па абароне здароўя ўверанага мне насельніцтва. Аб чым і складзены гэты пратакол».

Прочытаўшы, доўга думаў, ікі загаловак паставіць на такім важным пратаколе. Поркаўся ў справах свайго папярэдніка, але ёнчога агульнага не знайшоў у старых пратаколах. «Пратакол аб пабіці морды», «Рапарт аб хуле на господа бога», «Пратакол аб дзякавай курыцы, якую зверскім чынам забіла пападдзя», цэлая процьма нядоімачных спраў, а тапельнікі не траплялі ў рукі.

а

— А напішу яго «Пратакол аб тапельніку», няхай начальства само разбіраецца...

Пра шапку не пісаў.

А на кардоне яшчэ доўга, бадай з паўгадзіны вучны Сідар з Мацвеем Юльевіч. Ушчуваў:

— Ну, і надаўбень-жа з цабе, каб гэта да клопаты лішнія набываць. Дзе-ж твае вочы былі? Хіба не мог вот прости з ружжа забіць, тут яму й суд і закён. Бо сказаў-бы потым, што напаў на цябе, лес крадучы. І хто на цябе слова сказаў-бы. А так і ў Сібір запакаваць могуць, калі, скажам, даведаюца...

— Да я-ж... Не ведаю, як трапілася яно... Такі-жа, даруй божа, выпадак...

— Глядзі-ж, дурань, каб надалей мне такіх жартаў у лесе не вырабляць.

— Слухаю, паніч... Ніколі ўжо такое не трапіцца са мною...

— Глядзі-ж.

14

Прыходзіла ў капліцу Гарпіна, жонка Лявона. Доўга ўзіралася на твар, на ногі, што тырчэлі з-пад дзіравай дзіругі. Нема білася ў плітусы дзвярэй і, сеўши на ганку капліцы, глядзела без усякас мэты на мястэчка, на сінія лясы навакол, на пяшчаныя бугры, курганы над Дняпром—вот-же ўлетку сонца на іх пячэ, як зірнеш у дзень ясны—нібы пара над імі светлай, празрыстая, трапяткая. Трыміць, пераліваецца. Намагалася плацакь, але толькі балелі вочы, высахшыя і пачырвяленыя за гэтыя дванаццаць дзён. Зашла ў хату к Мірону па Яўхіма.

— Яўхімка, вазьмі ты, голубок, свечку якую, да ідзі ты хаяць псалтыр пачытай. Няхай-жа як у людзей. А я ўжо табе на сарочку чаго-небудзь адрэжу, ці штаны якія там Лявонавы...

— А не зломак, і так пачытае...—мармытнуў з кутка Мірон,—Ідзі ўжо, няхай яго душэ лягчэй будзе.

Хацелася Лявончыку не пусціць Яўхіма—дужа там псалтыры чалавеку дапамогуць. І часта папікаў ён Яўхіма за справы боскія: за клірас, за псалтыр. Але не рашыўся: живым папрокам думкам яго была постаць Гарпіны: шукалі вочы яе дапамогі ў людзях, падсобку таго, падтрымкі, слова таго суцяшальнага.

А раніцой, калі закапвалі Лявона на клодаўі, курчылася ў сударагах Гарпіна на сваім рыпучым ложку, нема крычала, сцяўши зубамі дзіругуту. У нагах корпалася закланочаная Агапка—бабка-аднавочка. І вот ужо след блядай усмешкі асвіціў канапаціны змучанага твара, ды засмяглыя вусны прашапталі глуха:

— Ну як яно, бабка, там... Хлопчык? Дзевачка?

І ўсмешка разгарэлася на твары, шырылася, адзначывала стомленае, спакучанае цела.

Павярнуўшыся ад акна, праказала бабка:

— Ніжывенъкае, май ты маладзіца. Не шанцуе, бачыши, табе... Хлончык, але-ж не дыхае...

Усмешка на твары, згасла, пашарэлі на ім канапаціны. *Ды ўездых глыбокі коўдру прыўзниў, апусціў.

— Што-ж, бабка, трэба і за гаспадарку прымата, трэба-ж і мужыка прафесаць на клодаўіх.

— Ляжы ўжо, дурная, не кратайся. Дзіва-то, столькі папакутвалася... А Лявона паходзіла ўжо. Ляжы... Печку сяк-так я вынілю. Аддыхай хаця...

15

Думка аб жаніцьбе Банадыся не давала спакою Хвядосу. І лепшае пары, як у Цыбала Івана, не знайсці яму. Да работы спрытия, ведае, як гаспадарку весці, а дзе, дык і мужчыне не саступіць. Што касавокая трохі, дык ад таго-ж галава балець не будзе. А галоўнае, грунт тады. Ды яшчэ які. І так яно над нагамі цвёрда, а тады й не падходзь, калі гэта з Цыбалам у саюзе. Згаварыцца вот хіба, каб з мядзведзем гэтым. Яму як у пень таўчы—упрэцца і хоць ты аглобаі ламай. Не чалавек, а шуза тое дубовасе. За тое-ж рукі дасціліныя, нечага сказаць. І нерухавы, здаецца, сам, а як павернецца, так ўсё да яго і ліпіе, да рук, да яго.

І кожнага вечара заглядаў да Івана.

— Дык як-ізв, пане Іване, будзем сватамі, ці бо не суджава нам...

— Ды яно, пане Хвядос, і бог нам судзіў... Ці я супроць? Энто, канечнэ, нязручна толькі мне. Каб гэта вот у прымі ўзяць, энто-б лацей было, куды лацей для мене, бо ці мене-ж з гаспадаркай такой упразвіцца?

— Уга... Даніла вун падрастае.

— А што яму, смаркатаму. Яму абы яшчэ з гаспадаркі цянуць, капейчыну якую на цукеркі. Ужо гаспадар з яго... Але я ўжо думаў, думаў, і сяк і так узважыў... І нічога, браце, не выходзіць, прыдзецца такі аддаць, гэта, дачку маю за твойго Банадыся, хіба ўжо сватоў шлі...

— Вот-бы й подаўна так...

Святым адвячоркам Хвядос сядзеў з Цыбалам і строіў яму ўсякія планы.

— Усё сяло так, браце, у рукі возьмем, пішком пішчэць будуць, аж пацячэ з іх...

І ён сціскаў свой валасаты кулак і распускаў пальцы, паказваючы Цыбалу, як то яно цекчы будзе.

— Да яно ўжо так...

— Ты, пане Цыбал, ведаю я—крамень чалавек, не скажаш худога слова і пра мяне. Аднаму мне нязручна трохі, а калі гэта мы, скажам, удвох—тады паспрабуй пад корань нас паддзесь, каб з мейсца зварухнуць. Удваёх яно лягчэй і зямлі яшчэ прыкупіць, ці ў арэнду ўзяць часам, і хлеб той прадаць ямчэй. Ды што хлеб. Можна й млын вун паравы згораць, дужа-ж здабытлівая штука гэта, не параваеш ні з чым.

— Млын яно, пане Хвядос, як сказаць яшчэ... Як патрапіш. Млын, браце, гэта табе не малатарня, тут і ўскочыць можна, агрэхі зрабіць...

— Не зробім... Удвох, браце, не зробім. А не хопіць грошай, у банку пазычымся, а то куды ні шло,—і ўжо цішэй,— і пана можна да справы прыцягнуць. Ведаю, даўно гэты млынок у яго з галавы не выходзіць, не рашаеца толькі. А ў кампаніі ён нішто будзе, і грошай у яго тым часам хапае...

— З млыном, пане Хвядос, ты ўжо як хочаш. Гэта-ж дужа рзыка тут вялікая... Ты ўжо сам як-небудзь. А вось начонт зямлі, дык у мяне згода. Чаму-б якога кавалка не прыгариуць яшчэ да сваіх палос—есці-ж прасіць не будуць.. А з млыном не таварыш гэта я, не...

— Ну, пажывём, пабачым... Дык прысылаць, кажаш, у сваты?

— Да ўжо-ж... Няхай яно ўжо так... Адным-жа разам калі рабіць да трэба, не абыйдзешся ўжо... Хоць то й клопату, і прыбытку таго—не сказаў-бы—каб у гаспадарку задужа... Дык-жа прысылай ужо...

16

Пасля дажджу твар у Валодзькі, як лапаць той ліпавы, новы. Жоўты ад загары, нос лупіца, так і паўзе шматкамі. Дыміць на сонцы мокрая шапка, шэрая, з войлака бітая. Ды з-пад шапкі ліпнуць кудлы валос, каўтунамі вісяць жаўцявымі. Як мёдам іх з воскам памазалі—колер такі. А барады тае—звайнене адно: ва-

ласіна за валасіну не засіліцца. З-пад далоні ўзіраюцца шчылінкі вочі на лагчыну, на ўзлесак, на поле бліжніе.

— І дзе-б яму собіла, халера яго вазьмі?

І зноў уважаіва агледаёу статак. Авечак не лічыў, да баранью ўпрыглідаўся. І колькі ні браўся—аднаго ўсё-ж не дастаўала, як чорт яго ўхапіў, даруй, божа.

— Не можа быць, каб адбіўся. Каб то авечка, а то-ж баран... А можа воўк? Ды зноў-же не можа быць... Тут яны звычайна не трапляюцца.

І зноў аглядаў поле ўважлівым позіркам жаўтавата-шэрых руцівільных вочі. Але поле было чыстае, як ток. Калі то ўжо жыты пазвоеўлі. Толькі курылася пара над ім, празрыстая, трапяткая. То прыгравала сонца—хочь і восеньскае, але-ж высокае яшчэ. І да самага лесу было чыста, як на выгане тым. Чыста было і ў лагчыне. Агледзеў яшчэ раз і ўздыхнуў. І тады пацянелі злёгку вочы, з жаўцява-шэрых набылі адценне сваё, асаблівае, колеру таго чунь-чуңца зеляннявага.

— То-ж удача, дай ты рады...

Статак быў панскі, а таму і прычын хваляваща было куды больш, каб бараи, скажам, свой быў.

— А мо' да вечара і прыкульгае адкуль... Хвароба яго ве-щас... Не казаць-жа адразу, а мо' й не зауважаць... Ды дзе ты яго не зауважыш, калі чатыры ўсяго. Было чатыры, тры стала.

«Дзе, скажуць, падзеў, ідал... Зарэзаў няйначай, украў...» Але казаць, аднак, не буду.

Але калі праз тыдзень зноў зник баранчык адзін—зауважылі. Да самога «паніча» запрасілі:

— Ідзі ўжо, браце, да яго, да самога...

Мацрэй Юльевіч на ганку сядзеў. Пазяхаў, балазе нач з-за кустоў просіцца.

— Ну, падыйдзі, падыйдзі, Уладзімір... як там бацьку твайго?

— Ахрэмавы мы...—сутуліўшыся прамовіў пастух і змоўк. Кепскія гутаркі з заразай гэтай, калі пачынае бацькоў пытацца...

Той устаў. Сунуўся паціху з ганак і на твары яго хоць-бы зноўчык які прамільгнуў, да таго-ж гэты твар нерухавы, не ўгадаеш, аб чым ён думае, гад. «Як воўк той да авечак падкрадаца»—мільгунула ў думках Валодзькі. І ўрэшце, стаў насыпраць, пацягнуўшыся наперад, у самыя вочы ўныпіў буркалы

евас, вызвярыўся. І як вокам міргнуць ухапіўся Валодзька за вуха, апечанае як варам. І не варушыўся, на нагах тримаўся.

— Іначай хужэй, яшчэ больш раззлуе, выспячча пачне дацаць... Няхай ужо ахвоту спагочіць...

Той-же біў моўкі, наводліў, усё стараўся, каб патрапіць ям-чэй, каб больш жорсткі ўдар быў, востры, каючы. Ледзь руکі ёвае не скрывяніў, трапіўши косткамі ў сухі Валодзькаў падбародавік.

Стаяў Валодзька, апусціўши рукі, да пакручваў галавой,— каб-жа не ў вока, крый божа. Стаяў і думаў. І думак тых роіла цэлае. Узяў-бы, здаецца, да гэтага гладкага, да аберуч, да галавой аб прыступкі каменныя—на тую-б ляпёху, удрызг, у карою. Толькі-б мокрае мейсца засталася... Ці хрыбтом аб слуночок—і не піснуў-бы, воўчае рыла. Ці ўзяць за нагу, да стаць на не, ды за другую—разарваць, як жабу балацянную, як квокала тое... Уздыхнуў і глуха—нібы не з грудзей і словы гэтыя:

— Даруй, паніч, ні душой, ні целам не вінаваты...

— Злодзею каб дараваць? На-ж табе ад бацькі твайго, ад Ахрэма, ці ён-жа на цябе, на злодзея, спадзяваўся?

Пазелянела ў ваччу, ледзь устойў, сліну праглынуў, салоную.

— Ты ўжо ў мяне будзеш ведаць, як авечкі красці... Згнаю, паскуда, у турме згнаю... Бач ты, да чаго народ разбязуліў: сярод белага дня, на вачох у цябе, можна сказаць, дабро псуе, дабро нішчыць, ці імі-ж нажыванае... Ідзі... Да калі хоць раз яшчэ зларыцца што, тады на сябе пняй—скуро спушчу...

Адпусціў, але на сяле, дзе жыў Валодзька поплеч з Милавым Сілівонам, усю хату ператрэслі, хляўчук, соваліся ў суседнія гумны.

Пыталіся фальваркоўскія, з сяла пыталіся:

— Дзе-ж ты, браце, падзеў іх усё-ж такі?

— А дай ім рады... Каб-жа то я ведаў.

І ведалі, што не такі ўжо Валодзька чалавек, каб на якую авечку зарыцца... І ў раду яго не было такога. Колькі то год на сяле пасвіў і заўсёды-ж яно парадкам у яго. Спачувалі. А Лявончык—вот гніда—сустрэў, смяеца:

— Адчалахвусціў, кажаш, натоўк? Іш і пыса ў цябе, дзядзька, не пыса, а макацёр той цэлы: кладзі смятану...

— Смяешся, ірад, каб ты ўжо кроўю заліўся...—адказаў са злосцю.

— Эх, дзядзька, дзядзька. Смяшкі нашы, смяшкі, каму то іх толькі ведаць...—і кінуў кепікі строіць.

Зразумей ты басоту гэтую...

17

Жвенькалі людзі пра шапку.

І тое і другое вярэлі. Паміналі Сідара, узгадвалі на Хвёдара Жаранка—колькі то сядзіць без віны вінаваты.

— Чужая грахі, небарача, пакрывае.

Мірон Напрэю признаўся, што бачыў ту ю шапку, сам на свае вочы бачыў, не Лівонава то шапка была...

— Чаго-ж ты не казаў тады, як паняты?

— Братачка, да душы-ж баяўся... Бачыш, яно сказаш, а за чалавека і пачиуць браца і часам за нівошта за каўняра возмуцца. А я, браце, ціхі чалавек, не дазваляе харектар, па слабасці сваёй, дужа-ж харектар у мене слабы...

— Табе вот заслабіла, а чалавеку сіло на шыю ўздзелі. Паглядзеў-бы цяпер на дзяцей, гарэтуючы дзеци, за нішто гарэтуючы...

— Іа яно ўжо так... Каб гэта я да...

— Толькі-ж і ведаеш: каб да кабы... Кабы гэтая і губяць нас.

Быўша ў воласці—трайк насыў на пошту, сынам каб адаслаць,—памкнуўся было да старшыні, каб-же неяк пра справу расказаць, а мо-б і толк які, зачым-жа чалавеку гора несці за вівошта. Ды не вышла нічога. Суд найначай шоў—п'яныя былі і старшыня і пісар. Патрапіў выпадкова на земскага начальніка, шапку зняў, прыпыніць асмеліўся.

— Чаго табе, стары?

Пачаў расказваць. Той нечярліва пацінаў плячмі, да коняў сплюшаўся, да фэтона.

— Ну, шэпка, кажаш? Падумаеш,—выдумаючы чорт іх ведаеш то... Дык пасадзілі, кажаш? І добра... А што-ж ты хочаш, каб закон душагубаў мілаваў...

— Да я не аб тымы... Шапка вот...

— Кінь ты, стары, глупства цягнуць, да і мне некалі... Закон, брацец, на тое й закон, каб злачынец сядзеў. На тое і закон, каб баяліся. Іменна, каб баяліся. Каб распусты гэтай, душагубства, не было...

— Да яно...

— Вот я і кажу... Ну, усяго, стары...

— Як відаць, з імі да ладу не дойдзеш...—нацягваў сваю лапавушку Напрэй, пазіраючы на чобаты земскага, якія спяша-ліся ўніз па генках, пераскакваючы праз цэлую прыступку.

18

Ноччу не стала з панскага хлява каровы адной. Бадай наў-лапшай каровы. Наймічка, якая даглядала кароў з вечара, глад-сіла на ўесь двор—то-ж кара будзе.

— Ціху ўжо ты, суніміся... Ці ты-ж іх вартавати ноччу, што... Клопат табе...—суцишаў яе Мірон.

— Канечне ине, а не табе...

Сам Мацвей Юльевіч зэмкі аглядадаў, дзівіўся. Быў вывернута прабой і зноў закладзены, каб неўзаметку пакінуць. Шукалі слядоў. Але дзе ты іх знайдзеш, калі столькі та народу шыншарыла, на замкі дзівіліся.

Ужо хацеў Мацвей Юльевіч пастуха паклікаць. Валодзьку,— а што калі ён ды зрабіў гэта. Але, памеркаваўшы з хвіліну, адкінуў гэтыя думкі—навошта Валодзьку праз замкі лазіць, калі ён диём увесь статак пасе, што захоча, тое і зрабіць можа. Шукалі слядоў па двару, па агародах, па садзе. Знашлі толькі след адзін—ляпёху цэлую ля рэчкі. Відаць, вялі праз сад за рэчку. А далей ужо алецнік пачынаўся, а за ім і лес. У лесе дзе яе знайдзеш карову, асабліва, калі з-пад замка яна ўведзена. Так табе дасца ў руکі. Мацвей Юльевіч вярнуўся ў пакой, хадзіў знерававаны з кутка ў куток, лаяўся ўголас. Ля лэзвярэй тупала Ганна.

— Рана яшчэ...

— Да я, паніч, не з абедам... А сказаць хачу вот... і сорам аж казаць. Увесь хлеб пакралі.

— Што-о-о?

— Цэлыя, кажу, чатыры буханкі, усё печава... Як вынула ўчора з печы, так увесь нямаведама дзе і падзеўся... Вот-ж а в кухні так і вынес нехта, праз акно няйначай, бо вокны не зачыняліся, а я ў баковачцы спала.

— Ідзі, дурніца... Параспускаліся, ліха вам у печані. Вот ужо я падзаймуся вами. Папрыкручваю хвасты. А ўрадніка трэба паклікаць. Бо гэта чорт ведае што робіцца. Сягоння ка-

рову да буханку хлеба, заўтра каня, а пасля заўтра і да цябе да-
бяруцца. Аднак, хто-б гэта мог на такую нагласць пайсці? Ну
й пападзіся ён толькі ў руکі...

Нанач усіх на ногі паставіў варту несці. Вышаў сам з ду-
бальтоўкай і шыацыраваў паціху па алсях парка, пакуль сон не
змарыў.

— Так ён на цябе і папнеца злодзі,—жартавалі між сабой
парабкі.—Але-ж даўся гэты злодзі ў знакі нашай заразе, аж не
пагаліўся сёння, з твара сышоў...

Раніцой на другі дзень прыяджаў ураднік, нюхаў прабоі,
зноў шукаў сляды.

— Бач ты, сышчык... Як-жа, знайдзеш... Табе толькі ў баб
матузы шукаць, ды й то з такой пысай не дужа...—пасмейваліся
між сабой парабкі.

Ураднік ездзіў па лесу. Ды дзе яго об'едзеш, калі вёрст мо'
на трынццаць цягнецца ён у адзін бок пад самую графчыну. Ды
графчыны той колькі вярстоў, хто то іх мераў. Праездзіўши з
паўдня, назад звярнуўся.

— Да ні з чым, пан упраўляючы, не заўсёды-ж усё адразу,
каб гэта вот вынуў і паклаў. Але кожнае злачынства не можа ад-
людей схавацца, павінна быць выкрытым. Таму і ў зводзе за-
конаў...

— Панёс... Па-а-нёс... Годзе ўжо.

Патупаўши колькі ў пакой, пасунуў ураднік за дзвёры, па-
даўся на сваім буланым дахаты, увесь час крыўдуючы на свой
лёс. То-ж жыццё, можна сказаць... Ты душой і целам, і на табе:
заместа падзякі той, гаварыць з табой і то не хочуць. Старайся
вот тут, эдароўе псуй з мужычком гэтым, надрывайся дарэмна.
А галоўнае—хочь-бы табе які шэлег медны, дарма цэлага дня
пратупаў.

Ноччу-ж з'явілася карова сама на двор. Праўда, не карова, а
толькі скора ад яе. Прышлі дайльшчыцы да калодзежа, зір на
жураў, а на ім скора прывязана, вісіць сабе, баўтаецца. Тыя і
раты разявілі. Аж страх праняў: то-ж нібы жарты нячыстага,
хто-б то мог думаць, каб гэта злодзі назад скuru пацёг. Дзівіліся,
плячмі паціналі, прыбрали скuru тую...

— Няйначай у воласць давядзеца з'ездзіць, з прыставам
пагаварыць...

Смияліся на сяле, у мястечку.

— З'явіўся хапун у фольварку, каравячы хапун—схопіць уночы, праз нач скуру зверне.—Каторыя смияліся, а бабам боязна. Прыдзе панацы патрэба якая на двор выйсці, зор паглядзець, штырхае мужыка пад бок:

— Хадзем хіба ўжо, Мацвей.

— Дзяцей хация пасаромся, пыса паліваная... Глядзі, мала-дзік ужо ўзышоў...

— А як схопіць?

— Цэла будзеш... А калі што, язык пускай у ход. А ўжо любы хапун ад твайго языка звяне...

— Выдумае што...

— Ідзі, ідзі... толькі ад ганка падалей...

— Каб табе ўжо сапраўды заляпіла чым рот твой паганы...
Ляжыць вот бухціла, не паварушыцца...

— Во-во-во... Цяпер крый, браце, смела...

19

А ўраднік над рапартам карпеў. Аб лысай карове з фольварка. «Оная таемным чынам з чатырма буханкамі хлеба знікла—ония, відаць, праз акно—і праз нач зварнулася ў выглядзе сваёй уласнаручнай скуры, павесіўши памянённую скуру на калодзежны жураў, з якавой прычыны на ўвесь фольварак была наведзена вялікая паніка і хваляванні парабкоў. Хваляванні даволі мірнага парадку, паколькі дзівіліся, як вышэйпамянённая скура магла над калодзежам апынуцца. Ніякіх слядоў злачынства, акрамя аднаго следа—і то ў задужа раскіслым выглядзе, оны ніякаму майму аналізу не паддаваўся—знайдзена не было, аб чым і даношу пакорнейша вашаму благароддзю».

20

Вечары цяпер доўгія, доўгія—колькі той кудзелі можна выпрасці. Але не заўсёды яна бывае—усё больш на людзей даводзіцца прасці, не на сябе, на чужых. Зудзяць пальцы, слінячы бясконцую нітку, гудзіць самапрадка—густым такім гудам.

І ў гудзе тым чуваць, як ціукае понаж, як рыпае злёгку кола—хіба шруб вот аслабіць. Ды й за акном чуваць, як цурчыць са страхі—циарушиць дождж, халодны, восенскі. Замурзаныя шыбкі

іякуць слязмі, і ў краплях тых пералівающа водблескі пылаючых смаліякоў на комінку.

На вокнах сум. Макрэдзь восенская.

Ад комінка ўтульнасць.

Зірнеш на зкно—смыннеца кола, звисае вітка з кудзелі, вісіць нерухома, і як нітка гэтая—навісне думка ціжарам непарушным, не збіць яе, не разбіць. Да чаго ж дабегаліся ножкі мае, ноганькі, ногі тымя белыя, ды дзявочныя...

Дзявочныя?

А чаго завялі вочы ясныя, вочы сінія, што ўзіраліся ў неба чистле, воблакамі белымі мілаваліся, мілаваліся бярозкаю, зелянічкаю, ды лугамі тымі мурагамі з краскамі пахучымі, з пчаліным гудам. Мілаваліся, да свету ўсяду, свету белому маладосцю ўсміхаліся...

Маладосцю?

Была маладосць і прашла маладосць...

Пылаючы смаліякі на комінку, щёлтыя цені на сценах ніжуцца, карагодамі расплываючыца.

А мо' не прашла...

Не.

Хваробы. Не прычакае, каб перад слімаком тым да скарылася, долі свайг прасіла, выпрашвала. Не... не дачакаещца таго... Ні багацце ваша, ні хаты ваши цясовыя, ні души вашия, сабачай шкірай падыштыя, не... Німа таго, каб перад вамі слёзы ліць, прыбіваць імі пыл па дарозе. Здохнене, не прычакаеце... Русычуб, сукрысты... Што-ж... Прападзі ён пропадам...

Адставала самапрадку ў кут. Накінула хустку і за дзвёры. Спішэй дождж і толькі ніzkія разарваныя хмары нізка, нізенька паўзлі над зямлёй, бадай кранаочы мокрымі крыллямі сваімі за ветраковыя махі, за высокія ліпы клодаў. І з-за парванага рызязя хмар праглядаў украдкаю месячык і быў ён чисты задужа, халодны такі, вымыты. Цялёнкалася гразь пад нагамі. Шла ў самы канец аж да Прузынінай хаты, дзе супрадкі. Зазірнула ў акенца. Прадуць дзеўкі, хлопцы сядзяць, семачкі лузгаюць, відаць, Банадысь частую. Гарманіст аб нечым з Анісам гаворыць. Так... сядзіць Аніс... Ды Ігнат—мыліцы ля бока—на гармоні грае. Пілікне і змоўкне, ды зноў пачынае пілікаць. Не грае, а балуеца, ці ён-жа ўмека, каб на тыя кадрылі гармонь пусціць.

Аніс-жа сядзіць...

Ну, і добра... І доўга ён яшчэ прасядзіць, другія пеўні пракукарэкаюць, тады толькі лясне клямка Агапчынай хаты... Дык-жа хутчэй да Агапкі...

Ідзе Таццяна, спяшаецца. Не глядзіць, што гразь, што зодкасць тая за ногі хапае. Зызнуць яны, знібеюць.

Торапка йдзе, азіраеца.